

परिचय

रेडियो श्रवणको नेपाली अनुभव

शेखर पराजुली

नेपालीले कहिलेदेखि रेडियो सुने भन्ने जानकारी पाउन लगभग असम्भव नै छ । नेपालमा कहिले र कसले रेडियो भित्र्यायो भन्ने प्रश्नको जवाफ पनि सहज छैन । यद्यपि नेपालीले रेडियो सुन्न थालेको करिब ७५ वर्ष पुग्यो होला भनी अन्दाज गर्ने आधार भने छन् । प्रत्यूष वन्तले रेडियो नेपालको स्थापना हुनुपूर्व नेपालीको रेडियो अनुभवबारे चर्चा गर्ने क्रममा भारतमा सन् १९२३ (वि.सं. १९८०) तिर रेडियो प्रसारणका अभ्यासहरू सुरु हुँदा त्यहाँ काम गर्ने नेपालीहरूले पनि रेडियो सुने होलान् भन्ने अनुमान गरेका छन् । तर त्यो पुस्ताका प्रायः सबै दिवङ्गत भइसकेका र सँगसँगै उनीहरूको रेडियो श्रवण अनुभव पनि मेटिएको उनको ठहर छ । मदनमणि दीक्षितले सन् १९२९ मा आफ्ना कान्छा काका देवमणि दीक्षितले बेलायतबाट काठमाडौँमा रेडियो भिक्काई सुनेको र उक्त रेडियो सुन्ने पहिलो दिनको उत्सवमा आफू पनि सरीक भएको उल्लेख गरेका छन् । दीक्षितले उक्त रेडियो काठमाडौँमा सातौँ थियो कि भन्ने अनुमान पनि गरेका छन् ।

निश्चय पनि तत्कालीन शासकहरूको दरबारमा र भारतीय सीमावर्ती नेपाली बस्तीहरूमा त्यसभन्दा अघि नै रेडियो आएको हुन सक्छ।^१

भारतमा रेडियो प्रसारण गर्ने स्टेसनको सुरु हुन थालेपछि भारतीय सम्भ्रान्तकहाँ रेडियोले स्थान पाउन थाल्यो । त्यसपछि यसैको प्रभावस्वरूप नेपाली समाजको सम्भ्रान्ती संसारमा पनि रेडियोको बिस्तार शनैः शनैः हुन थाल्यो । राणा शासकको अनुमतिबेगर कसैले रेडियो राख्न पाउँदैनथ्यो त्यस बेला, राणा खलक र उनका खास मान्छेले मात्र रेडियो राख्न पाउँथे । रेडियो प्रसारणको प्रारम्भिक चरणतिरको कुनै निश्चित वर्षमा नेपालमा कति रेडियो सेट थिए होलान् भनेर निक्कै नै गर्ने आधार भेटिँदैन । सन् १९३९ मा दोस्रो विश्वयुद्ध सुरु भयो । त्यसको एकडेढ वर्षपछि बेलायती सेनाले हार्न थालेपछि जनतासँग भएका रेडियो नै जफत गरिएको थियो । बेलायतको हार राणाको हार मानिन सक्छ, त्यसैले हारको समाचार नेपालीले नसुनून् भन्ने नियतले यस्तो कदम उठाएका थिए राणा शासकहरूले । यसरी जफत भएका रेडियो सेट सिंहदरबारमा थन्क्याइएको थियो । त्यहाँ काम गर्ने एक कर्मचारीले जफत भएका रेडियो सेटको सङ्ख्या करिब ४०० जति भएको कुरा इतिहासकार प्रेमरमण उप्रेतीलाई बताएका थिए । पछि बेलायती सेना सम्मिलित समूहले जित्न थालेपछि रेडियो पुनः फिर्ता दिइएको थियो ।

२००३ साउन ८ मा पद्म शमशेरले रेडियो फुकुवा गरिदिए । त्यसपछि सर्वसाधारणले पनि रेडियो राख्न पाउने भए । उनले नै २००४ माघ १४ मा नेपाल ब्रडकास्टिङ्को नाममा तत्कालीन बिजुली अड्डाबाट रेडियो प्रसारण गर्न लगाए । दिउँसो एक बजेबाट आधा घण्टाका लागि प्रसारण हुने यसकार्यमा इन्जिनियर काशीराज पाण्डेको सक्रिय सहभागिता थियो । हनुमान स्तोत्र, गीत, भजन, कविता, बजारभाउ, प्रसारणको गुणस्तरबारे पत्र पठाउन श्रोतालाई गरिएको अनुरोध आदि यस प्रसारणका सामग्री थिए । २००४ फागुनमा पद्म शमशेरले सत्ता परित्याग गरी काठमाडौँ छोडेको केहीपछि यस प्रसारणले पनि विश्राम लियो । पछि २००५ साउन १८ मा मोहन आकाशवाणीको नामबाट पुनः प्रसारण आरम्भ भएको पाइन्छ । त्यति नै बेला प्रसारणलाई सशक्त र गुणस्तरीय बनाउन मोहन शमशेरले एउटा पाँच किलोवाट र अर्को २५० किलोवाटको ट्रान्समिटर भिकाएका थिए । रेडियोबारे तालिम लिन कृष्णबहादुर केसीलाई बेलायत पठाएका थिए ।

^१ यो र यसपछिका दुई अनुच्छेद वन्त (२०६१ क) मा आधारित छन् ।

वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिकालमा विराटनगरमा योद्धाहरूले पनि प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोको नामबाट रेडियो प्रसारणको अभ्यास गरेका थिए । यसले क्रान्तिका गतिविधि र अन्य सूचना जनतामाभू पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको थियो । त्यसबखतका रेडियो सञ्चालकमध्ये मुख्य व्यक्ति तारिणीप्रसाद कोइरालाले उल्लेख गरेअनुसार प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोले राणा शासनको उत्पीडनबाट मुक्ति पाउन छटपटिएका नेपालीलाई उत्साह र जोश पनि भरेको थियो, राणा र राणा समर्थकहरूमा खलबल मचाएको थियो (कोइराला २०६९: ५५, ६२) । क्रान्तिको सफलतापछि नयाँ बनेको सरकारले विराटनगरको प्रसारण सिंहदरवार काठमाडौँमा स्थानान्तरण गर्‍यो । पछि यसको नाम प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोबाट नेपाल रेडियो मात्रै भयो र अझ पछि यसलाई रेडियो नेपाल भन्न थालियो ।

त्यसपछि त नेपालको रेडियो प्रसारणले अविच्छिन्न गति समात्यो । यसले समाचार, शिक्षामूलक तथा सूचनामूलक जानकारीको प्रचारप्रसारमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको छ । नेपाली गीत सङ्गीतका क्षेत्रमा यसको अर्को ठूलो भूमिका छ ।^१ रेडियो प्रसारणसँग गाँसिएका यी विभिन्न क्रमसँगसँगै नेपाली समाजमा रेडियो सेटको सङ्ख्या बढ्दै गएको हामी सहज अनुमान लाउन सक्छौँ । सेटको वृद्धिसँगै रेडियो सुन्ने मानिसहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु अर्को स्वभाविक प्रक्रिया भयो ।

रेडियो सुनाइबारे अध्ययन

समय क्रमसँगै धेरै नेपालीहरूको अन्तरङ्ग साथी बन्न पुगेको थियो रेडियो । रेडियोभन्दा अधिको छापामा माध्यम वा पछिको दृश्यप्रधान मिडिया टेलिभिजनको सन्दर्भमा यस्तो भन्न सकिँदैन । यस्तो प्रभावशाली माध्यमबारे विगतमा कस्ता खोजविन र विश्लेषण भए भन्नेबारे यहाँ केही चर्चा गरिन्छ ।

रेडियो सुनाइबारे विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्न सकिन्छ । रेडियो सुन्ने प्रक्रियासँग गाँसिएका अध्ययनका उद्देश्य, उपादेयता र प्रक्रिया फरकफरक हुन सक्छन् । रेडियो प्रसारकलाई धेरैभन्दा धेरै व्यक्तिहरूले मन पराउने कार्यक्रम प्रसारण गर्ने चाहना हुनु स्वभाविकै हो । त्यसैले उनीहरू श्रोताको सङ्ख्या, रुचि र धारणा जान्न चाहन्छन् । विज्ञापनदातालाई पनि रेडियो सुन्ने प्रक्रियाको

^१ रेडियो नेपालबारे थप जानकारीका लागि बन्त र अरू (२०६९) हेर्नुहोस् ।

जानकारी आवश्यक हुन्छ । कुन सञ्चार माध्यममा, कुन समयमा, कुन कार्यक्रममा विज्ञापन प्रसारण गरे धेरैभन्दा धेरै मानिसहरूमा आफ्नो विज्ञापन प्रभावकारी होला भन्ने कुरा विज्ञापनदाताहरू बजार सर्वेक्षणमार्फत थाहा पाउन सक्छन् । आफ्नो उत्पादन या सेवाको निश्चित लक्षित समूह (जस्तै: बालबालिका, किशोर-किशोरी, महिला आदि) छुन् भन्ने तिनले बढी रुचाएको कार्यक्रममा नै विज्ञापन दिँदा व्यवसायीलाई लाभ हुन्छ ।

रेडियो श्रवणबारे जानकारी पाउनका लागि श्रोता सर्वेक्षण गर्ने चलन पुरानो र बहुप्रचलित हो । यसका लागि प्रश्नावलीमार्फत मानिसहरूबाट उनीहरूको रेडियो सुनाइका विभिन्न क्रियाकलापबारे जानकारी सङ्कलन गरिन्छ । कतै कतै टेलिफोनमार्फत श्रोताहरूको चालचलनको जानकारी लिने गरेको पाइन्छ । विकसित देशहरूमा मानिसहरूलाई रेडियो सुन्ने प्रक्रियाको दैनिकी लेखन अनुरोध गर्ने चलन पनि चलेको छ (हेण्डी सन् २०००: १२२) । यसअनुसार दिनभरमा उनीहरूले कति बजे कुन फ्रिक्वेन्सीमा कुन कार्यक्रम सुने भन्ने लगायत अरू विभिन्न गतिविधि समेटेर हरेक दिन दैनिकी लेख्छन् र त्यसको आधारमा उनीहरूको रुचिको कार्यक्रम, धेरैले सुन्ने समय जस्ता जानकारी बाहिर ल्याइन्छ । तर यसमा दिनदिनै दैनिकी लेखिरहनुपर्ने हुनाले भ्रूणभटिलो पनि हुन्छ । तसर्थ ती ठाउँहरूमा यस्तो प्रयोजनका लागि सानो आकारको एक नयाँ यन्त्रको प्रयोग भएको पनि पाइन्छ । उक्त यन्त्रलाई रेडियो सेटमा जडान गरेपछि कति बेला खोलेको, कति बेला बन्द गरेको, कुन फ्रिक्वेन्सीमा, के कार्यक्रम सुनेको जस्ता सूचनाहरू आफै रेकर्ड हुन्छन् । पछि त्यसलाई नै अनुसन्धाताले अध्ययनको आधार बनाउँछन् ।

त्यसबाहेक अन्य गुणात्मक विधि जस्तै: मानिसहरूसँगको गहन अन्तर्वार्ता, व्यक्तिगत संस्मरणहरूको विश्लेषण, समूहगत छलफल (फोकस ग्रुप डिस्कसन), साहित्यिक या अन्य रचनामा परेका रेडियो प्रसङ्गको विश्लेषण, रेडियोबाट प्रसारित कार्यक्रमको विषयवस्तु विश्लेषण आदि पनि रेडियो श्रवणबारेको अध्ययन अभ्यासमा देखिएका विधिहरू हुन् । यस्ताखाले गुणात्मक अध्ययनमार्फत नै दैनिक सामाजिक जीवनमा रेडियोका अन्तरसम्बन्धहरू केलाउन सम्भव हुने मिडिया अध्येता शाउन मुर (२००० ए: ११५-६) को तर्क छ ।^३ सर्वेक्षण बाहेकका अध्ययनहरूमा पनि सर्वेक्षणका तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरेर श्रोता र स्टेसनबारे चर्चा

^३ मुरले सन् १९२० ताका बेलायतमा भरखर रेडियो आउँदा यसले मानिसहरूको रुचि, दिनचर्या आदिमा पारेको प्रभाव लगायत तत्कालीन घरेलु जीवनका विभिन्न पाटाहरूबारे अध्ययन गरेका थिए । यसका लागि उनले सन् १९८० को दशकमा पाका मानिसहरूसँग अन्तर्वार्ता लिएका थिए ।

गर्ने प्रचलन पनि देखिएको र त्यस्तो अध्ययनमा मिडियाले सामाजिक सन्दर्भमा के महत्त्व राख्छ भन्ने कुरा नहुने उनले उल्लेख गरेका छन् । परम्परागत धारणाले श्रोतालाई निष्क्रिय समूहको रूपमा हेर्छ । उनीहरू खाली कागज जस्तै हुन् जहाँ जे लेखे पनि हुन्छ भन्ने यस धारणाको निचोड हो ।

श्रोतालाई औद्योगिक उत्पादनका उपभोक्ताको रूपमा अर्थात् बजारका रूपमा हेर्ने परम्परागत चलन पनि छ र यस्ता धारणा राखी गरिने अध्ययन प्रायः वस्तुगत र सङ्ख्यात्मक हुन्छन् । मिडिया उपभोगको विषयगत तथा गुणात्मक पक्षको भ्रूलक त्यस्ता अध्ययनमा सम्भव हुँदैन । 'प्रयोग र सन्तुष्टि' (युजेज एण्ड ग्राटिफिकेसन) मिडिया अनुसन्धानमा प्रचलित एउटा सिद्धान्त हो । मानिसहरू अर्थात् मिडियाका उपभोक्ताहरू आफ्नो सन्तुष्टिका लागि मिडियाको प्रयोग गर्छन् भन्ने यस सिद्धान्तको अभिप्राय हो । मिडियाका उपभोक्ता एकनासका छैनन् र उनीहरूले फरक सामाजिक परिवेशमा फरक धारणा र विचार लिएर मिडिया उपभोग गरिरहेका हुन्छन् । उनीहरूले समान कुरालाई पनि फरक हिसाबले बुझेका हुन सक्छन् । तसर्थ यस सिद्धान्तअनुरूप अध्ययन गरिँदा मिडियाले मानिसहरूमा के प्रभाव पारेको छ भनेर खोजिँदैन, बरू मानिसहरू कसरी मिडियाको उपयोग गर्छन् भन्ने कुरालाई जोड दिइन्छ (मक्कलाग सन् २००२: १५३-५, क्रिसेल सन् २०००: २०९) । अझ यो प्रयोग र सन्तुष्टि सिद्धान्तमा खोट देखाउँदै 'ग्रहण विश्लेषण' (रिसेप्सन एनालाइसिस) भन्ने नयाँ धारणा पनि अघि ल्याइएको छ । यसमा मानिसहरू मिडियाबाट के लिन्छन् भन्ने कुरालाई बढी ध्यान दिइन्छ । जस्तै: उपयोगको मात्र कुरा गर्दा रक सङ्गीत मन नपराउने आमाबाबुले पनि छोराछोरीले मन पराउने हुँदा सुनिरहेका हुन सक्छन् । तर त्यसबाट ग्रहण भने केही पनि गरेका हुँदैनन् । यस नयाँ धारणाले उपभोक्ता नै मिडियाका अन्तर्वस्तु अर्थात् अन्तिम तत्व हुन् भन्ने मान्दछ । किनभने उनीहरूले नै आ-आफ्नो सामाजिक एवं साँस्कृतिक परिस्थितिमा र त्यो परिस्थितिले आफूलाई पारेको प्रभावअनुसार मिडियाको अन्तर्वस्तुलाई बुझिरहेका हुन्छन् । त्यसैले मिडिया अध्येताहरूले श्रोतालाई हेर्ने वैकल्पिक धारणाहरू प्रचलनमा ल्याएका छन् जसमा मिडिया उपभोगको सामाजिक र साँस्कृतिक गतिविधिमा ध्यान केन्द्रित गरिन्छ (आड सन् १९९०) । मिडिया र व्यक्तिका दैनिक जीवनका गतिविधि बीचको सूक्ष्म र मिहिन विवरण समेट्ने गरी गरिने 'इन्थोग्राफिक अध्ययन' त्यस्तै एक पद्धति हो । यसमा अध्येताले विभिन्न व्यक्तिहरूसँग मिडिया उपभोगसम्बन्धी लामो अर्त्तसंवाद गर्नुका साथै उनीहरूको श्रवण अभ्यासको अवलोकन गरी जानकारी हासिल गर्छन् ।

मिडिया विश्लेषक मुर (सन् २००० बी: १०) मिडियाको अनुसन्धानका लागि सङ्ख्यात्मक विधिभन्दा गुणात्मक विधि आफ्नो रोजाइमा रहेको प्रस्टचाउँछन् । 'इथ्नोग्राफिक' अभ्यास र कथ्य इतिहास (ओरल हिस्ट्री) श्रोताको पहिचान, अनुभव र आपसी अन्तर्क्रियाजस्ता सवालबारे जानकारी दिने उपयोगी औजार भएको उनको धारणा छ । यी तथ्यहरूबाट के थाहा हुन्छ, भने रेडियो श्रवण प्रक्रियाबारे अध्ययन गर्नका लागि श्रोताहरूको मौलिक विचार बुझ्नु पर्छ । विकसित देशमा यस्ता विभिन्न अभ्यासहरू भइरहेका छन् तर नेपालमा भने ती विभिन्न अनुसन्धान प्रक्रियाको गुञ्जायस नै छैन । सर्वेक्षण प्रणाली नै यहाँ बहुप्रचलित विधि हो अनुसन्धानका लागि ।

नेपालमा सन् १९६९ मा रेडियो श्रोता सर्वेक्षण (टेलर र हमाल सन् १९६९) को अभ्यास सुरु भयो । त्यसपछि कुनै निश्चित कार्यक्रमलाई लिएर वा रेडियो श्रवणको सबै पाटाहरूलाई लिएर श्रोता सर्वेक्षणहरू भएको पाइन्छ । सन् १९७४, सन् १९८९ र सन् १९९७ मा बृहत श्रोता सर्वेक्षण सम्पन्न भएका थिए । यी सर्वेक्षणहरूले तत् तत् वर्षमा नेपालमा क्रमशः ११५,०००; १,१२७,००० र १,७२२,००० ओटा रेडियो सेट भएको अनुमान गरेका थिए । यसले नेपाली समाजमा रेडियोको उपयोग क्रमशः बढ्दै गएको भन्ने देखाउँछ । सन् १९७४ को प्रतिवेदनले रेडियोको मूल्य रु. २०० देखि १३०० सम्म पर्ने जनाएको थियो । सबैजसो सर्वेक्षणले महिलाले भन्दा पुरुषले धेरै रेडियो सुन्ने गरेको उल्लेख गरेका छन् । रेडियो खोल्ने बन्द गर्ने, स्टेसन वा फ्रिक्वेन्सी रोज्ने जस्ता कार्यमा घरमूली वा पुरुष वयस्क सदस्यको प्रमुख हात रहेको पनि यी सर्वेक्षणबाट थाहा पाइन्छ । कुनै पनि रेडियो त्यसका धनीले मात्रै सुन्ने नभई उनका परिवारजन र छिमेकी समेतले सुन्ने र सुनेका कुरा साथीहरूसँग आपसमा चर्चा गर्ने परिपाटी पनि बहुसङ्ख्यक श्रोताहरूमा पाइयो । सूचनामूलक कार्यक्रममा समाचार लोकप्रिय पाइयो भने कृषि कार्यक्रम अन्तर्गतको जेटिए र बूढी आमैको गन्थन रुचाउनेहरू पनि मनगरे थिए । मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रममा लोकगीतको स्थान सबै सर्वेक्षणमा अग्रणी स्थानमा रहेको थियो । सन् १९७४ मा दोस्रो लोकप्रिय बनेको हिन्दी गीतको कार्यक्रमलाई त्यसपछिका सर्वेक्षणमा नेपाली फिल्मी गीत र नेपाली आधुनिक गीतले विस्थापन गरेका थिए । चौतारी, रोदी र शनिवारको नाटक अन्य लोकप्रिय कार्यक्रम थिए (पराजुली २०६१) ।

रेडियो श्रवण प्रक्रियालाई लिएर सर्वेक्षणबाहेक अन्य अनुसन्धानका प्रयासहरू विरलै भएको पाइन्छ । धेरै नेपालीहरूको जीवन पद्धतिको अन्तरङ्ग साथी बन्न पुगेको रेडियो र रेडियो श्रवणबारे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणले अध्ययन भएको

नपाइनु उदेकपूर्ण नै मान्नुपर्छ । त्यति मात्रै होइन, नेपाली साहित्यका विभिन्न विधाका पुस्तकहरूमा पनि व्यक्तिको रेडियोको अन्तरसम्बन्धका सन्दर्भहरू विरलै भेटिन्छन् ।

बहुप्रचलित सर्वेक्षण विधिबाट सम्पन्न यी अध्ययन प्रतिवेदन सङ्ख्यात्मक प्रस्तुतिले भरिएका छन् । सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिका र चित्रमार्फत प्रस्टचाइएको पाइन्छ । अधिकांश तथ्याङ्कहरू उत्तरका आवृत्ति गणना गरिएका (अर्थात् यो भन्ने उत्तरदाता यति प्रतिशत र त्यो भन्ने यति प्रतिशत भन्ने खालका) सङ्ख्याका रूपमा आएका हुन्छन् । सर्वेक्षणले कार्यक्रम उत्पादक र विज्ञापकलाई श्रोताबारे जानकारी दिने हुँदा सङ्ख्या महत्त्वपूर्ण हुन जान्छ । तर रेडियो सुनाइका गुणात्मक पक्षको विश्लेषण यी सर्वेक्षणबाट हुने सम्भावना ज्यादै थोरै हुन्छ । कस्तो सामाजिक, आर्थिक परिवेश र वातावरणमा मानिसहरूले रेडियो सुनिरहेका छन् भन्ने जस्ता विषयमा सर्वेक्षणले केही बताएको पाइँदैन ।

सर्वेक्षणमा छरिता प्रश्नावलीमार्फत श्रोताको रुचि तत्काल जान्ने प्रयास गरिएको हुन्छ । प्रश्नावली बनाउँदा अनुसन्धाताको रुचि र सहजतालाई ध्यान दिएर बनाइएको हुन्छ, ताकि प्राप्त जानकारीलाई पछि सङ्ख्यागत हिसाबले विश्लेषण गर्न सजिलो होस् । उत्तरदाताले दिने उत्तरको पूर्वानुमान समेत गरेर सम्भावित उत्तरको सूची पनि पहिले नै प्रश्नावलीमा तयार पारिएको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा प्रश्न र त्यसका सम्भावित उत्तरको अर्थ उत्तरदाताले नबुझे सम्भावना पनि प्रशस्तै हुन्छ, अथवा सम्भावित उत्तरसँग उसको भावना या विचार मेल नखाने सम्भावना पनि हुन्छ । तर नबुझेको भन्नुभन्दा अथवा आफ्नो भावना जस्ताको तस्तै भन्नुभन्दा सम्भावित उत्तरमध्ये कुनै एकलाई रोज्न नै उसलाई श्रेयस्कर लाग्न सक्छ । त्यस्तै, तपाईं रेडियोमा समाचार पनि सुन्नुहुन्छ ? भन्ने प्रश्नको जवाफ सकारात्मक आउने सम्भावना धेरै हुन्छ । किनभने समाचारसँग ज्ञानगुनका कुरा जोडिएको हुन्छ र त्यसप्रति आफ्नो वास्ता भएको देखाउनका लागि समाचार नसुन्ने उत्तरदाताले पनि सुन्ने गरेको जवाफ दिन सक्छ । यसप्रकार, मानिसहरूले आफ्नो कुरा स्वच्छन्द हिसाबले राख्ने अवस्था हुँदैन यस्ता सर्वेक्षण प्रश्नावलीमा ।

यो सङ्ग्रह कस्तो ?

रेडियो सुनेका हरेक व्यक्तिसँग रेडियोसम्बन्धी केही न केही अनुभव हुन सक्छन्, अमीट सम्झना हुन सक्छन् । कसैसँग धेरै होलान्, कसैसँग थोरै । कसैले व्यक्त गर्न सक्छन् भने कसैले सक्दैनन् । कुनै कालखण्डमा कुनै भेकमा रेडियोसँग व्यक्तिको सम्बन्ध समाजशास्त्रीय हिसाबले महत्त्वपूर्ण हुन सक्छ भन्ने हामीलाई

लाग्यो । त्यसैले रेडियोसँग गाँसिएका आफ्ना जीवनका अविस्मरणीय क्षणहरू, सुन्दर र अमिट सम्झनाहरू र तिनले आफ्नो दैनिकीमा पारेको प्रभाव अर्थात् जिन्दगीको कुनै क्षणहरूमा रेडियोसँग बितेको अविस्मरणीय अनुभवलाई समेट्ती निबन्ध लेख्न विभिन्न व्यक्तिलाई आग्रह गरेका थियौं । त्यसै आग्रहको प्रतिफलस्वरूप यस पुस्तक तयार भएको हो । लेखाइको निश्चित ढाँचा या प्रारूप केही थिएन, प्रश्न र सम्भावित जवाफ त भनै थिएन ।

यसअघि मार्टिन चौतारीले प्रकाशन गरेको पुस्तक *रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास* (वन्त र अरू २०६१) को तयारीको चरणमा उक्त पुस्तकमा नै समावेश गर्ने हेतूले २०६० मङ्सिरतिर तीनजनालाई रेडियोसँग आफू हुर्कदाका संस्मरण समेटेर निबन्ध लेखिदिन आग्रह गरेका थियौं । तर पछि हामीले यसबारे छुट्टै पुस्तक निकाल्ने सोच्यौं र रेडियो श्रवणको अनुभव लेखिदिनका लागि यस्तो आग्रह करिब १०० जनालाई गरेका थियौं । केहीले तत्कालै आफूसँग त्यस्तो उल्लेखनीय अनुभव या सम्झना केही नभएको जनाएका थिए भने केहीले विचार गर्नु भनेका र प्रयास गरिसकेपछि आफूले त्यस्तो संस्मरण लेख्न नसक्ने बताएका थिए । २०६१ माघसम्ममा हामीलाई जम्माजम्मी ६४ जनाले लेख उपलब्ध गराउनुभयो ।

संस्मरणका यी विभिन्न लेखक (महिला र पुरुष दुवै) को पारिवारिक, राजनीतिक, सामाजिक या आर्थिक पृष्ठभूमि बेग्लाबेग्लै छ । उनीहरू भिन्न भिन्न कालखण्डमा जन्मेका हुन् भने हुर्कबढेको भूभाग र परिवेशमा पनि ठूलै विविधता छ । यी विविधता बोक्ने मानिसहरूको एउटै विषय— रेडियोसँग गाँसिएका संस्मरणको यो सँगालोले रेडियो श्रवण प्रक्रियाका विभिन्न आयामलाई उतारेको त छँदैछ नै, तत्कालीन समाजको आर्थिक, राजनीतिक परिवेशको पनि केही झलक देखाएको छ । त्यस बखतको नेपाली समाजको राजनीति र आर्थिक स्थितिसँग रेडियो कार्यक्रमको सम्बन्ध बुझ्न पनि सजिलो बनाएको छ । त्यसबाहेक यी संस्मरणहरू निजात्मक निबन्धका रूपमा साहित्यिक खुराक पनि बनेकै छन् ।

यी लेखमार्फत लेखकहरू निस्फक्ती बोलेका छन्, रेडियोसँगको आफ्नो दिनचर्या व्यक्त गरेका छन् । लेखहरूबीच केही महत्त्वपूर्ण भिन्नता र समानता पनि विद्यमान छ । यी निबन्धमा श्रोताका नितान्त वैयक्तिक कुराहरू मात्र आएका छैनन्, बरू यीमार्फत तत्कालीन अवस्थामा नेपाली समाजमा रेडियोको स्थान कस्तो थियो भन्ने जानकारी समेत प्रकाशमा आएको छ । त्यसले लेखकका जीवनमा पारेका प्रभावको तस्वीर देखाउँछ भने तत्कालीन समाजमा के कस्तो असर पारेको थियो भन्ने कुराको सङ्केत पनि दिन्छ ।

विभिन्न कालखण्डमा रेडियोसँग गाँसिएका व्यक्तिगत घटनाको बखान यी लेखले गरेका छन्। पुस्तकमा समावेश लेखहरूलाई कालक्रमअनुसार यहाँ समावेश गरिएको छ। उपलब्ध लेखहरूलाई विभिन्न कालखण्डमा विभाजन गर्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने हामीलाई लाग्यो। तसर्थ यहाँ समावेश लेखहरूलाई तीन खण्डमा विभाजन गरिएको छ। ती तीन खण्डले क्रमशः तीन विभिन्न पुस्तालाई प्रतिनिधित्व गर्छन्— जेठो पुस्ता, मध्यम पुस्ता र कान्छो पुस्ता। यो वर्गीकरणमा लेखकको उमेरको केही वास्ता गरिएको छैन, बरू उसको सुनाइको कालखण्डलाई आधार मानेर वर्गीकरण गरिएको छ। कुनै पनि लेख ठ्याक्कै यही पुस्तामै पर्छ, भन्न गाह्रो थियो किनभने संस्मरणमा सम्भनाहरू विभिन्न कालखण्डभरि छरिएका हुन्थे। तर जुन कालखण्डको प्रसङ्ग अधिक छ, त्यस कालखण्डको समूहमा त्यो निबन्धलाई राखिएको छ। यस सङ्ग्रहमा रेडियो श्रवणको सबभन्दा पुरानो सन्दर्भ १९९५ सालको छ। २०५८ सालमा राजा वीरेन्द्रको वंश विनाश भएको दरबार हत्याकाण्डमा रेडियोले साँधेको मौनताको प्रसङ्ग विभिन्न लेखहरूमा परेको छ। यो नै स्पष्ट रूपमा संस्मरणमा परेको पछिल्लो कालखण्ड हो। यहाँ गरिएको वर्गीकरणमा कायम गरिएको कालसीमाको छनोटमा कुनै स्पष्ट आधार छैन तर यस सङ्ग्रहका लेखले समेटेको पूरा कालखण्ड करीब ६० वर्ष हो र त्यसलाई बीस/बीस वर्षको हाराहारीमा तीन भाग लगाई पुस्ता विभाजन गरिएको हो। तसर्थ १९९५ सालदेखि करिब २०१५ सालसम्मको अवधि जेठो पुस्तामा राखिएको छ। त्यसपछि करिब २०३६ सालसम्मलाई मध्यम पुस्ता र त्यसदेखि यताको समयलाई कान्छो पुस्ता मानिएको हो।

पछिल्ला वर्षहरूमा अर्थात् एफएम रेडियोको उपस्थितिपछि रेडियो सुनाइमा नवजागरण नै आएको थियो। यस सङ्ग्रहमा पनि विभिन्न लेखकहरूले एफएमप्रतिको मोह दर्शाएका छन्। यो मोहको मुख्य कारण नै ती रेडियोबाट प्रसारित समाचारका कार्यक्रम भएको पनि उनीहरूको आशय छ। २०६१ माघ १९ को शाही घोषणापछि रेडियोको परिवेश निकै नै बदलिएको छ। घोषणालगतै एफएम रेडियोको समाचार प्रसारणमाथि अड्कुश लागेको मात्रै होइन, मनोरञ्जनमूलक कार्यक्रमबाहेक अन्य कार्यक्रम पनि प्रसारण गर्न नपाइने निर्देशन दिइयो। त्यही अवस्था अहिले (२०६२ असार) सम्म पनि कायमै छ। काठमाडौँबाहिरका केही एफएमको प्रसारण केही समयका लागि त पूर्णतः बन्द नै भए। अधिराज्यभर टेलिफोन, इमेल/इन्टरनेट आदि जस्ता सेवाहरू पनि बन्द गरिए। बीबीसी नेपाली सेवा र अन्य केही विदेशी मिडिया नै नेपाली जनताले सही सूचना पाउने साधन बन्न पुगे। निरड्कुश बनेको राज्य अहिले पनि प्रेस

स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्न उद्यत देखिन्छ। यस्तो प्रतिकूल अवस्थाको प्रभाव अधिकांश नेपालीमा कुनै न कुनै हिसाबले परेकै होला। यस सङ्ग्रहका संस्मरणहरू यस्तो अवस्था आउनुअधिका हुन्। त्यसैले यी सन्दर्भहरू यहाँ परेका छैनन्। अन्यथा संस्मरणका यी लेखकहरूले यसबारे पनि प्रशस्तै चर्चा गर्ने नै थिए होलान्।

रेडियो प्रसारणबारेका यी संस्मरणहरूमा मुख्य रूपमा रेडियो नेपालको प्रसारणसम्बन्धी सन्दर्भ नै बढी आएको छ। त्यसपछि बीबीसी, अल इण्डिया रेडियो, रेडियो सिलोनको प्रसङ्ग पनि बरोबर आएका छन्। भ्वाइस अफ अमेरिका (भीओए) र रेडियो पेकिङको प्रसङ्ग भने एक दुई ठाउँमा मात्र आएको पाइन्छ। कान्छो पुस्तामा एफएम रेडियोको सन्दर्भ पनि मनगो नै परेको छ।

यी ६४ ओटा संस्मरणले सम्पूर्ण नेपालीको रेडियो श्रवणको अनुभव व्यक्त गर्न सक्दैनन् भन्ने त स्पष्ट छ। यद्यपि तीन पुस्ताको रेडियो अनुभवका स्वाद चखाउन भने सक्षम छन्। साथै यी संस्मरणहरूले अरू ऐतिहासिक एवं सामाजिक अन्वेषणका लागि पनि धरातल तयार बनाइदिएका छन्। यी संस्मरणमार्फत बाहिर आएका केही घटना, प्रवृत्ति र तिनले दिने सङ्केतबारे तल चर्चा गरिन्छ। यो विश्लेषणले यी निबन्धको एक छेउ मात्र छोएको हुन सक्छ। तर निबन्धहरू पढेर विभिन्न व्यक्तिहरूले अरू फराकिलो ढङ्गले बृहत् विश्लेषण गर्न सक्ने सम्भावना बाँकी नै रहेको छ। भविष्यमा त्यस्ता प्रयासहरू हुने छन् भन्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ। साथै अरू पनि यस्ता सङ्कलन तयार गरिने छन् भन्ने आशा पनि राखिएको छ।

रेडियोसँग पहिलो भेट

प्रायः नेपालीले आधुनिक प्रविधिको विद्युतीय सञ्चार साधनमध्ये रेडियो पहिला देखे होलान् भन्ने अनुमान यो सङ्ग्रहका आधारमा गर्न सकिन्छ। अधिल्लो पुस्ताका केही व्यक्तिहरू रेडियोभन्दा अघि ग्रामोफोनसँग परिचित थिए। रेडियोबारे नेपालीको प्रारम्भिक अनुभवबारे अधिल्लो खण्डमा नै अलिकति चर्चा भइसक्यो। यस पुस्तकमा परेको आफ्नो लेखमा कमल दीक्षितले वि.सं. १९९५ मा काठमाडौँमा आफ्नो परिवारमा रेडियो आएको प्रसङ्गको वर्णन गरेका छन्। यो नै यहाँ समावेश लेखको सुरुआतको विन्दु हो।

नेपालमा रेडियो सर्वप्रथम भिन्द्राउने शासक परिवार र तिनका आसेपासे नै थिए। राणा शासनको त्यो समयमा रैतीले रेडियो राख्न पाउदैनथे। सूचना र सञ्चारप्रति अनुदार थियो तत्कालीन राज्य व्यवस्था। त्यसबखत वि.सं. १९९८ मा अर्काका घरमा लुकेर रेडियो सुनेको प्रसङ्ग सत्यमोहन जोशीले व्यक्त गरेका छन्। विस्तारै यस्तो अवस्था खुकुलो हुँदै गयो जसको वर्णन अधिल्लो खण्डमा

भइसकेको छ । त्यसपछि ल्याकत हुनेले रेडियो राख्न सक्ने भए । काठमाडौँबाहिर पनि रेडियो फैलिन थाल्यो । पोखरामा २००४ साल माघमा त्यहाँका तत्कालीन बडाहाकिमले पहिलो रेडियो भित्र्याएको र त्यसको लगत्तै एकजना स्थानीय व्यापारीले पनि रेडियो भिकाई बजाएको केशवराज पराजुली र तेजनाथ घिमिरेले उल्लेख गरेका छन् । २००६ सालदेखि २००८ सालसम्मको अन्तरालमा दुर्गाप्रसाद भण्डारीले डोटीको सिलगढीमा, मोदनाथ प्रश्रितले अर्घाखाँचीमा र अभि सुवेदीले तेह्रथुमको म्याङलुङमा पहिलो चोटि रेडियो सुनेको थाहा हुन्छ । २०१८ सालमा कर्णाली अञ्चलमै सर्वप्रथम आफ्ना पिताजीले रेडियो भित्र्याएको प्रेम कैदीले लेखेका छन् । यसप्रकार सुरुमा शासकले भित्र्याएको रेडियो पैसावाल व्यापारीको घरको पनि शोभा बन्न पुग्यो । त्यसपछि क्रमशः अन्य धनीमानी र स्थानीय ठालुहरू पनि रेडियोप्रति आकर्षित हुन पुगे ।

वि.सं. २००७ चैत २० मा रेडियो नेपालको स्थापना भयो । यसपछि नेपाली भाषामा पनि नियमित रूपमा रेडियो प्रसारण सुन्ने वातावरण बन्यो । भारतीय स्टेसनबाट प्रसारित सामग्रीले चित्त बुझाएका नेपाली श्रोतालाई स्थानीय समाचार, स्थानीय गायक कलाकारका गीत सङ्गीत सुन्ने अवसर मिल्यो । यसले रेडियो सुन्ने प्रक्रिया बढायो । रेडियो सेटको सङ्ख्यामा बढोत्तरी हुन थाल्यो । केही वर्षपछि बिस्तारै ट्राञ्जिस्टरको चलन बढ्न थाल्यो । नोबलकिशोर राईले वि.सं. २०१५ मा इलामको देउमाङको गजुरमुखी मेलामा एक हातले सजिलै बोकेर हिँड्न मिल्ने ट्राञ्जिस्टर देखेको घटनाको बेलीबिस्तार लाएका छन् । त्यति नै बेला खगेन्द्र सङ्ग्रौलाले पनि पाँचथरको आफ्नो गाउँ— गुरुङछापमा ट्राञ्जिस्टर देखेछन् ।

यस्ता ट्राञ्जिस्टरलाई फिँजाउने काम चाहिँ लाहुरेले गरेका हुन् । खासगरी पहाडी गाउँघरमा रेडियो चिनाउने काम लाहुरेले नै गरेको भन्न सकिने आधार यस सङ्ग्रहमा परेका निबन्धहरूले दिएका छन् । बेलायती र भारतीय सेनाका नेपाली जवानहरू छुट्टीमा घर फर्कदा साथमा ट्राञ्जिस्टर रेडियो लिएर आउँथे । यी पनि सस्ता भन्ने हुँदैनथे । भारतमा गैरसैनिक क्षेत्रमा काम गर्नेहरू पनि रेडियोको आयातकर्ता बने गाउँका लागि । छुट्टीपछि आफू फेरि जागिरमा फर्कदा लाहुरेहरू ती रेडियो आफ्नै घरमा छोड्थे या कसैलाई बेचेर जान्थे । यस्ता रेडियो स्थानीय व्यापारी र जागिरेले किन्न सक्थे । त्यस बेला रेडियो किन्न पुग्ने गरी पैसा हुनु भनेको साह्रै ठूलो कुरा थियो । रेडियोका लागि आफ्नो केही महिनाको तलब दिनुपर्थ्यो सामान्य जागिरेले । छरिता ट्राञ्जिस्टर रेडियोको आगमनपछि लाहुरेले यस्ता रेडियो भिरेर हिँड्न थाले । रेडियो भिरेर हिँड्नु इज्जतको कुरा थियो

ऊबेला । उनीहरूबाट रेडियो किन्नेहरूले पनि त्यसै गर्न थाले । साथमा रेडियो लिएर हिँड्दा जतिखेर मन लागे पनि रेडियो सुन्ने अवसर प्राप्त हुन्थ्यो ।

गाउँमा रेडियो भित्रिने अन्य माध्यम पनि थिए । पञ्चायत कालमा विभिन्न गाउँ पञ्चायतलाई सरकारी स्तरबाटै रेडियो बाँडिएको थियो । गाउँ गाउँमा सामूहिक रूपमा त्यस्ता रेडियो सुन्ने गरिन्थ्यो । विनय कसजूको गाउँ गुल्मीको रिडीमा पञ्चायत भवन बनिनसकेकाले रेडियोले प्रधानपञ्चका घरमा बास गरेको थियो र भ्यालमा बजारतर्फ फर्काएर लाउड स्पीकर जडान गरिएको थियो । यस्तै रेडियो आफ्नो गाउँ महेन्द्रनगरमा पनि भएको भाउपन्थीले वर्णन गरेका छन् । यसरी गाउँलेहरू एकै ठाउँमा भेला भई रेडियो सुन्ने ठाउँलाई 'सामुदायिक श्रवण केन्द्र' भनिन्थ्यो । केदार शर्माले आफ्नो गाउँ इलामको माघेमा २०२२ सालतिर माघे जागृति सङ्घ नामको स्थानीय संस्थाले रेडियो किनेको उल्लेख गरेका छन् । सामूहिक श्रवणका लागि भनेर किने पनि त्यो त्यति प्रभावकारी हुन नसकेको उनको ठहर छ । रेडियो नेपालबाट दूर शिक्षाअन्तर्गत रेडियो शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम प्रसारण हुने गर्थ्यो र त्यसै आयोजनाअन्तर्गत विद्यालयहरूलाई रेडियो बाँडिएको थियो । कास्कीका भलक सुवेदीले २०३० सालतिर आफ्नो गाउँको विद्यालयमा रेडियो पठाइएको र त्यो रेडियो राख्ने शिक्षक आफ्नो घर छेउमा बस्ने हुनाले रेडियो सुन्न सहज भएको जनाएका छन् । त्यसैगरी रेडियो शिक्षक शिक्षण तालिमका सहभागी शिक्षकलाई पनि निकै सहूलियत दरमा रेडियो दिइएको भन्ने तथ्य देवराज हुमागाईंको लेखमा परेको छ । मकवानपुरको आमभञ्ज्याङ गाविसस्थित आफ्नो घरमा यस्तै रेडियो भित्रिएको उनले उल्लेख गरेका छन् ।

घर, टोल, छिमेकमा रेडियोको प्रथम आगमनको बखान गरेका छन् प्रायःजसो लेखकले । रेडियो आएको दिन घरभरिका मानिस र अझ छरछिमेकका मानिस समेत रेडियो वरिपरि भुम्मिएको, जिज्ञासु नजरले रेडियोलाई एकटकले हेरेको इत्यादि प्रसङ्ग पाइन्छ । जेठो र मध्यम पुस्ताका लेखहरूमा रेडियो सुन्न घरघर चाहारेको, रेडियो एक नजर हेर्न मात्रै पनि टाढाटाढा हिँडेर गएको रोचक प्रसङ्ग पनि परेका छन् । त्यस्तो अवस्था कान्छो पुस्तामा आइपुग्दा प्रायः हराइसकेको छ । तर कान्छो पुस्ताकै जितेन्द्र साहको परिवारले चालीसको दशकमा मोरङको रङ्गेलीस्थित आफ्नो घरमा रेडियो भित्रिँदा छिमेकीलाई निम्ता दिई भोजको आयोजना गरेका थिए ।

बाल्य अवस्थामा रेडियोमाथि प्रथम नजर परेपछि बालसुलभ विभिन्नखाले जिज्ञासा उठेको प्रसङ्ग अधिकांश लेखकले उठाएका छन् । एउटा सानो बाकसभित्रबाट मान्छे बोलेको, विभिन्न थरीको बाजा बजाएको आवाज कसरी

आउन सकेको होला ? यसभित्र स-साना मान्छेहरू हुन्छन् कि के होला ? यदि हुन्छन् भने तिनको खानपिन र दिसापिसाबको प्रक्रिया कसरी सम्भव भएको होला ? यी र यस्तै अरू जिज्ञासा र कौतूहल मनमा पैदा भएको भावना भेटिन्छ धेरैको । केहीले यस्तो तीव्र जिज्ञासाले गर्दा रेडियो खोलेर हेरेको भनेर पनि लेखेका छन् । इलाममा आफ्ना काकाले रेडियो खोलखाल पारेको बेलामा भित्री भागका तार र 'क्यापासिटर' को गुजुल्टोतिर देखाउँदै आफ्नो प्रिय उद्घोषक किरण खरेल चाहिँ कुन हो भनेर काकालाई सोधेको केदार शर्माले सम्फेका छन् । खेलौनाको रूपमा बालकहरू आफैले रेडियो बनाउँथे । बालककालमा श्यामलले दैलेखी बगरमा पाइने चिटिक्क परेको चारपाटे ढुङ्गालाई खेलौना रेडियो बनाएका थिए भने देवान राईले खोटाङमा २०४० सालतिर माटोको रेडियो बनाई खेले गर्थे । सकेसम्म रेडियोमा बाहिर देखिने सबै अवयव खेलौना रेडियोमा पनि बनाउने प्रयास रहन्थ्यो उनीहरूको । रेडियोमा बोलेजस्तै आफूहरू पनि रेडियोमा भैं गीत गाउने, समाचार भन्ने, जिङ्गलको धुन निकाल्ने आदि गथ्यौं भनेका छन् उनीहरूले ।

पहिलो पुस्ताका लेखमा भाल्भ भएको रेडियोको चर्चा छ । फिलिप्स, बस, पाइ, आदि रेडियो त्यति बेला चल्तीमा थिए । पछि छरिता ट्राञ्जिस्टर आउन थाले । जापानी नेशनल पानासोनिक र रुसी स्पाइडोला भन्ने रेडियो त्यसपछि देखा परे । कान्छो पुस्तामा आइपुग्दा त विभिन्न भारतीय तथा चिनियाँ रेडियोले बजारमा दह्रो पकड जमाएका छन् । मध्यम पुस्तामा र कान्छो पुस्ताको पूर्वार्धतिर रेडियोलाई कपडाको थप खोल लगाई भिरेर हिँड्न मिल्ने बनाइन्थ्यो ।

यसरी रेडियो बोकेर हिँड्ने प्रचलन अन्य देशहरूमा पनि देखिन्छ । अमेरिकामा लिएर हिँड्न सकिने (पोर्टेबल) रेडियोको आगमनपछि रेडियोको उपभोग घरमा मात्रै सीमित भएन (स्किफर सन् १९९१) । डेब्रा स्पितुल्लिक (सन् २०००: ३५०) ले सन् असीको अन्ततिर अफ्रिकी देश जाम्बियामा रेडियोसम्बन्धी अध्ययन गरेका थिए । उनले अमेरिका र जाम्बियाको परिवेशमा कम्तीमा पनि तीन कुरामा समानता पाएको अनुभव व्यक्त गरेका छन् । पहिलो त दुवै परिवेशमा बोक्न सकिने रेडियो चल्तीमा छन् । दोस्रो, यो वस्तु यसका मालिक या प्रयोगकर्ताको इज्जतसँग पनि जोडिएको हुन्छ । तेस्रो यसको उपस्थिति देख्न सकिन्छ, र यसले सामाजिक स्थान स्थापना गर्छ । नेपाली परिवेशमा पनि रेडियोको अवस्था यस्तै देखिन्छ ।

रेडियो लिएर हिँड्नु शानको प्रतीक थियो अघिअघि, बीचमा अर्थात् एफएम प्रसारण सुरु हुनुभन्दा केही अघिको समयमा रेडियो लिएर हिँड्नेहरूलाई 'पाखे' भनिने अवस्था पनि आयो । तर फेरि एफएम रेडियोको आगमनपछि, गोजी

रेडियोको चलन बढेको छ र लिएर हिँड्ने मानिस मनगो भेटिन्छन् । तिनलाई पाखे भन्दैन कसैले । रेडियोबाट प्रसारित आफ्ना रुचिका कार्यक्रम नछुटोस् भनेर नै मानिसहरू रेडियो साथमा छुटाउँदैनन् ।

विलासी साधन

विगतमा रेडियो सहजप्राप्य थिएन । आर्थिक हिसाबले सस्तो पनि थिएन, कान्छो पुस्ताको अधिल्लो चरणसम्म पनि । काठमाडौँमा कमलमणि दीक्षितले १९९५ सालमा सुनेको रेडियो २०४५ सालतिर पनि पोखराका भवसागर घिमिरेलाई आकासकै फल बनेको थियो । नेपाली समाजमा २०४० सालसम्म पनि रेडियोलाई विलासी साधन नै मान्ने गरिएको थियो । तसर्थ रेडियो राखेबापत दर्ता गरी कर तिर्नुपर्ने प्रावधान थियो । रेडियो असाध्यै महङ्गो पर्थ्यो । पहिलो पुस्ताको प्रारम्भिक कालमा यहाँको बजारमा किन्न पनि पाइँदैनथ्यो रेडियो । विदेशबाट भिकाउनु पर्ने हुँदा आइपुग्न महिनौँ लाग्न पनि सक्थ्यो ।

वि.सं. २००३ मा सत्यमोहन जोशीले रु. ३५० मा पाँच व्याण्डको 'बुस' रेडियो एजेण्टमार्फत बेलायतबाट भिकाएका रहेछन् । त्यस बेला उनको तलब रु. ७० भए पनि कर कटाउँदा रु. ५७ हात पर्दोरहेछ । केदार शर्माका हजुर्वाले २०२४ सालमा इलाममा छ, सय रुपियाँमा रेडियो किनेको प्रसङ्ग छ । २०३७ सालताका रेडियो चारपाँच सय रुपियाँमा पाइँन्थ्यो र झलक सुवेदीको मासिक तलब २२० थियो । तर उनले त्यति बेला मन हुँदाहुँदै पनि रेडियो किन्न सकेनन् । यी प्रकरणहरूबाट जागिरेलाई पनि रेडियो खरिद गर्न गाह्रै थियो भन्ने थाहा हुन्छ । महिनौँ लगाएर पैसा जोगाएपछि मात्रै सम्भव हुन्थ्यो ।

विजुलीको सुविधा भएकाले काठमाडौँमा त रेडियो सजिलै बजाउन सकिन्थ्यो । तर काठमाडौँबाहिरका स्थानमा रेडियो राख्नेले ब्याट्री समेतको जोहो गर्नु पर्थ्यो । रेडियो नै ठूलो र वजनदार हुनाले ओसारपसार गर्न सहज थिएन । झण्डै त्यति नै आकारका ब्याट्री भारतीय बजारबाट ओसारनु अर्को भञ्जटिलो काम थियो । भरिया लगाई ल्याउँदा पनि ब्याट्रीको अम्ल पोखिएर भारीका अन्य सामान विग्रने खतरा पनि उत्तिकै हुन्थ्यो । दर्ता गरी कर समेत तिर्नुपर्ने प्रावधान पनि थियो । समग्रमा रेडियो राख्नु असाध्यै खर्चिलो र भञ्जटपूर्ण काम थियो । त्यसैले दह्रो आर्थिक स्रोत नहुनेका लागि रेडियो आकासकै फल थियो । पछि, साना रेडियो र साना ब्याट्री (ड्राई सेल) आउन थाले । तर बरोबर फेरिरहनु पर्दा ती पनि कम खर्चिला थिएनन् । तिनको क्षमता बढाउन घाममा सुकाउने गरिँदो रहेछ । घाममा ब्याट्रीको लहर सुकाएको घरमा रेडियो भएको अन्दाज गर्न

सकिने देवान राई जनाउँछन् । ट्राञ्जिस्टर काँधमा भिरेर बजाउँदै हिँड्नु इज्जत र रवाफको विषय थियो भन्ने चर्चा अगाडि नै भइसकेको छ । कृष्ण धरावासीले भाषामा आफ्नो छरछिमेकमा रेडियो छड्के भिरेर फोटो खिचाउनु थप सोखको विषय थियो भनेर लेखेका छन् ।

रेडियो राखेबापत कर बुझाउने गरेको प्रसङ्ग धेरै नै छन् । तत्कालीन गाउँ पञ्चायतका उप-प्रधानपञ्च समेत बन्न पुगेका शम्भुप्रसाद हुमागाईंको गाउँ पञ्चायतले २०३९ सालसम्म पनि रेडियो राखेबापत स्थानीय बासिन्दाबाट कर असुलिरहेको थियो । रेडियोलाई विलास एवं मनोरञ्जनको साधन मानिन्थ्यो । त्यसै कारणले कर लगाएको भन्ने तर्क त्यति बेला दिने गरिएको हुमागाईंले बताएका छन् । आफू बाहुन परिवारको भएको तथा आफ्नो परिवारमा बाहुन भएर गीत सङ्गीतमा लाग्न हुँदैन भन्ने मान्यता हावी भएको अतीतलाई जगन्नाथ अधिकारीले सम्झेका छन् । यही मान्यताका कारणले गर्दा उनलाई रेडियो सुन्न छुट थिएन, उनका घरमा रेडियो ल्याइएको थिएन ।

२०१८ सालताका पूर्वका जिल्लाहरूमा घुम्दा मेजमानी खान पाइएको बखान भैरव रिसालले गरेका छन् । यसको कारण उनीसँग रेडियो साथमा हुनु नै थियो । त्यसै बेलातिर पाँचथरमा रेडियो बोकेको हुनाले आफ्नो ज्यानसमेत जोगिएको घत लाग्दो संस्मरण रहेछ उनीसँग । विनय कसजूले पनि रेडियो भिरेर गाउँघरमा जाँदा विशेष स्वागत सत्कार पाइने कुरा उल्लेख गरेका छन् । आफूसँग रुसी ट्राञ्जिस्टर भएकै कारणले चिन्दै नचिनेको परिवारले पारिवारिक पिकनिकमा निम्ता गरेको थियो वसन्त थापालाई । २०२३ सालतिरको धरानको यो प्रसङ्गले त्यति बेला रेडियो प्रसारणको क्रेज र त्यसको अप्राप्यताको राम्रो तस्वीर दिन्छ ।

विभिन्न लेखकहरूले आफ्नो घरमा रेडियो नहुँदाको पीडा पनि पोखेका छन् । रेडियो सुन्ने नसा लागेको थियो तर आफ्नो अधीनमा रेडियो थिएन । त्यसैले उनीहरू विभिन्न व्यक्तिका घरमा धाउने गरेका थिए रेडियो सुन्नका लागि ।

रेडियो र राजनीति

राणाकालमा राणा खलक र उनका खास मान्छेले मात्र रेडियो राख्ने सुन्ने गरेको अधि नै चर्चा भैसक्यो । अरू सर्वसाधारणले रेडियो सुन्न अति कठिन थियो । लुकेर रेडियो सुन्ने जमाना थियो । सञ्चार र सूचनामाथि नियन्त्रण राख्न खोज्ने क्रूर चाहना थियो उस बेलाका शासकहरूमा । राणाको अनुमतिमा रेडियो राख्ने क्रम बिस्तारै बढे पनि दोस्रो विश्वयुद्ध ताका बेलायती सेनाले हार्न थालेपछि जनतासँग भएका रेडियो नै जफत गरेका र पछि २००२/०३ सालतिर रेडियो पुनः फिर्ता दिएका

थिए, तत्कालीन शासकहरूले । यस प्रकरणबारे थप चर्चा सुरुमा नै उल्लेख भैसकेको छ । कमल दीक्षितले आफूले सुन्ने गरेको रेडियो पनि त्यस बेला जफतमा परेको बताएका छन् । २००७ सालमा विराटनगरबाट भएको प्रजातन्त्र नेपाल रेडियोको प्रसारण आफूले काठमाडौँमा सुनेको रमेश विकलले उल्लेख गरेका छन् । उक्त प्रसारणले राणाविरोधी जनमत तयार पार्न सघाएको र क्रान्तिलाई सफल पार्नमा ठूलो भूमिका खेलेको उनको सोचाइ छ ।

२०१५ सालको चुनावको सन्दर्भमा रेडियोको समाचारको उपयोगिता बढेको पाइन्छ । उक्त चुनावअघिसम्म आफ्नो गाउँमा सूचनाप्रति उति वास्ता नभएको तर चुनावले सूचना र समाचारप्रति नवजागरण ल्याएको अनुभव छ खगेन्द्र सङ्गौलाको । कसले जित्यो र कसले हान्यो भन्ने जान्नका लागि रेडियो नै उपयोगी माध्यम भएको थियो त्यस बेला । चुनावको प्रचारप्रसारको क्रममा रेडियोमा बज्ने धर्मराज थापाको 'भोट दिन पाल्नुहोस् लहरे पिपलुमा' भन्ने स्वरले अति मन खिच्ने गर्दो रहेछ अभि सुवेदीलाई, तेद्वथुममा । चुनावमा उठेका स्थानीय व्यक्तिको नाम र पाएको मत रेडियोबाट सुन्न पाउँदा सबैलाई आश्चर्य लागेको क्षण सुवेदीले बिर्सेका छैनन् ।

राणाकालमा रेडियो सुन्नै नदिने नियत देखिन्थ्यो भने पञ्चायतकालमा राज्यको स्वार्थ अनुकूल रेडियोको उपयोग गरियो । राजसंस्था, पञ्चायती व्यवस्था, केन्द्रीय शासनलाई बलियो र दरिलो बनाउने सामग्री बनाएर प्रसारण गरियो । पञ्चायती दर्शनको प्रचारमा समाचार र अन्य कार्यक्रमको मात्र नभई गीत सङ्गीतको समेत साहारा लिइयो । पञ्चायतका सुरुका पाँच वर्षहरूमा यसको प्रचार प्रसारका लागि रेडियो नेपालको उपयोगबारे प्रत्युष वन्त (२०६१ ख) ले अन्यत्रै चर्चा गरेका छन् । त्यति बेला रेडियो नेपालबाट पञ्चायत र राजा महेन्द्रसम्बन्धी प्रसारित सामग्रीमध्ये प्रतिनिधिमूलक केहीलाई समेटेर २०१८ देखि २०२७ सालसम्म हरेक वर्ष राजाको जन्मोत्सव पारेर पुस्तक प्रकाशन गरियो । यी र अन्य यस्तै सामग्रीको आधारमा वन्तले राजाको राजनीतिक एकाधिकारयुक्त पञ्चायत व्यवस्था स्थापना गर्न प्रसारणको एकाधिकार भएको रेडियो नेपाल शक्तिशाली सहयोगी बन्यो भनी तर्क गरेका छन् । रेडियो नेपालले पञ्चायती व्यवस्थालाई आदर्श व्यवस्थाको रूपमा प्रचार गरेको धारणा यस सङ्ग्रहका संस्मरणमा पनि भेटिन्छ । पञ्चायती व्यवस्थालाई विकासको पर्यायका रूपमा स्थापना गर्न 'पञ्चै हो यो देश बनाइछौ' जस्ता गीत रेडियो नेपालबाट बजाइन्थे । त्यस्ता सामग्रीमार्फत आफूले पञ्च भनेका देश बनाउनेहरू रहेछन् भन्ने बुझेको बीना शर्माले उल्लेख गरेकी छन् । २०२० सालतिर पूर्वपश्चिम राजमार्ग बनाईदैं

थियो । पञ्चायतले विकासको मूल फुटाउने र विकासको मूल ढोकाको रूपमा बनाउने चाहानाअनुरूप उक्त राजमार्गका गतिविधिबारे व्यापक प्रचारप्रसार गर्न *पूर्वपश्चिम राजमार्ग* नामको कार्यक्रम नै प्रसारण गरिएको थियो । यस कार्यक्रमका संयोजक सत्यमोहन जोशीले करिब सात महिना सञ्चालन भई यो कार्यक्रम बन्द भएको सन्दर्भ आफ्नो संस्मरणमा समेटेका छन् ।^४

पञ्चायती व्यवस्था र यसका नीतिहरूको प्रचारप्रसारका लागि गाउँ पञ्चायतहरूलाई सामुदायिक श्रवण केन्द्रको अवधारणाअन्तर्गत रेडियो दिइएको थियो भन्ने विषयमा अगाडि नै चर्चा भैसकेको छ । विनय कसजूका अनुसार ती रेडियो सेटमा रेडियो नेपालको प्रसारण मात्र टिप्न सक्ने गरी तजविज मिलाइएको हुन्थ्यो र खरिदविक्री गरी नामसारी गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरिएको थियो । यसप्रकार तत्कालीन व्यवस्थाले पञ्चायतको प्रचारप्रसारमा रेडियोको सबदो उपयोग गरेको देखिन्छ ।

त्यस बखतका समाचार “श्री ५ महाराजधिराज ...” भन्ने वाक्यांशबाट नै सुरु हुन्थे । प्रधान मन्त्री, मन्त्री र अन्य पञ्चका भाषणले नै समाचारमा प्राथमिकता पाउँथे । अरू सामाजिक, राजनीतिक विषय कम प्राथमिकतामा पर्थे । दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । काङ्ग्रेस, कम्युनिष्ट पार्टीको नामै उच्चारण हुँदैनथ्यो रेडियोबाट । तिनका नेता कार्यकर्तालाई अराष्ट्रिय तत्व भनिन्थ्यो । एक अर्कै प्रसङ्गमा जोन ट्वेल्फ्तनले पनि “राजा महेन्द्रले प्रजातन्त्र खोसेपछि पुनःस्थापना नहुञ्जेलसम्म (२०१७ सालदेखि २०४७ सालसम्म) रेडियो नेपालको समाचार नियमितजसो राज परिवारसँग सम्बन्धित समाचारबाट सुरु हुन्थ्यो र ती पनि समाचारको महत्त्वका दृष्टिले कमजोर र अत्यन्तै औपचारिक समाचार (जस्तै कुनै राष्ट्रप्रमुखलाई राष्ट्रिय दिवसका अवसरमा दिइने शुभकामना सन्देश आदि) हुन्थे” भनी उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार राजनीतिक दलहरूका गतिविधिलाई समाचारमा कि त वेवास्ता गरिन्थ्यो कि अराष्ट्रिय भन्ने गरिन्थ्यो (ट्वेल्फ्तन सन् २००५: १७०) । त्यसैले रेडियो नेपालको समाचार मन नपराउनेको जमात पनि निकै ठूलो भएको अन्दाज गर्न सकिन्छ ।

२०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलन र २०४६ सालको जनआन्दोलन ताका त रेडियो नेपालको समाचारप्रति मानिसहरूले विश्वास नगरेको स्पष्ट हुन्छ । त्यो

^४ त्यस बेला अर्थात् २०२० सालतिर राजमार्ग निर्माणका क्रममा भएका विभिन्न गतिविधिको व्यवस्थित प्रचारप्रसार गर्ने उद्देश्यले प्रचारप्रसार शाखा गठन गरिएको थियो । त्यस शाखामा चीफ पब्लिसिटी अफिसरको रूपमा जोशीले काम गरेका थिए । त्यसैअन्तर्गत जोशीले रेडियो कार्यक्रमका साथै *पूर्वपश्चिम राजमार्ग* मासिक पत्रिका पनि प्रकाशन गरेका थिए ।

अवधिमा र अरू बेलामा पनि समाचारका लागि मानिसहरूले बीबीसीमाथि नै ठूलो भरोसा गरेको पाइन्छ। केही लेखकले अल इण्डिया रेडियो पनि सुन्ने गरेको उल्लेख गरेका छन्। यी रेडियो स्टेसनको समाचारको प्रभावले गर्दा तत्कालीन राजनीतिक प्रणालीलाई आलोचनात्मक दृष्टिले हेर्ने प्रवृत्ति बढेको पाइन्छ। २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनमा पनि यी स्टेसनको समाचारले सकारात्मक भूमिका खेलेको विनय कसजू ठान्छन्। त्यसैताका साथीहरूबीचको छलफलमा राजनीतिक कुरा आउँदा आफू टुलुटुलु हेरेर बस्नु परेकाले रेडियो किनेको कृष्ण धरावासीले उल्लेख गरेका छन्। यसले तत्कालीन अवस्थामा रेडियोको भूमिकालाई अभि प्रस्ट्याउँछ।

२०४६ सालताका रेडियो नेपालले प्रजातन्त्रका पक्षधर आन्दोलनकारीलाई अराष्ट्रिय तत्व, देशद्रोही जस्ता विशेषण प्रयोग गर्थ्यो। रेडियोमा प्रसारित सामग्रीका कारणले किशोर वयका बीना शर्मा, देवराज हुमागाई र देवान राईलाई पनि यही नै छाप परेको थियो। तर आफ्नै दाइहरू, गाउँमा असल भनेर मानिआएका छिमेकीहरू आन्दोलनमा होमिएको थाहा पाएपछि उनीहरूको रेडियो नेपालप्रति विश्वास र रेडियोले भुटो बोल्दैन भन्ने भ्रम तोडिएको थियो।

२०४६ सालपछिको अवस्थामा पनि रेडियो प्रसारण दलगत राजनीतिमा बढी नै मुछियो। सरकार फेरिनेबित्तिकै समाचारको भाका फेरियो। खासगरी घटना र विचार, परिक्रमा, परिवेश जस्ता कार्यक्रममा तीब्र राजनीतिक हस्तक्षेप हुन थाल्यो भने त्यसले गर्दा ती कार्यक्रममा गालीगलौचपूर्ण प्रस्तुति गर्ने वातावरण समेत देखा पर्‍यो (चापागाई २०६१, दाहाल २०६१)।

रेडियो र नेपालीपन

पञ्चायती दर्शनको प्रचारमा रेडियोको साहारा लिइएकोबारे अधि नै बयान गरियो। पञ्चायतकालमा नेपाली भाषा, दौरा-सुरवाल-टोपी, हिन्दू धर्म आदिलाई नै नेपालीपन मानियो र यस मान्यतालाई स्थापित गर्न रेडियोको उपयोग गरियो।^५

^५ पञ्चायतको प्रचारमा रेडियोको मात्र उपयोग गरिएको भने होइन। रेडियोमा प्रसारित सामग्रीमध्ये केहीलाई सङ्कलन गरी पुस्तक प्रकाशन गरिएको थियो भने अन्य पुस्तक प्रकाशन पनि गरिएको थियो। पाठ्य पुस्तक र अन्य शैक्षिक सामग्रीमा पनि पञ्चायती दर्शनको प्रशंसा गरिएको थियो। त्यतिमात्र होइन, *आमा* र *पच्चीस बसन्त* चलचित्र पनि पञ्चायतको प्रचारप्रसार गर्नलाई बनाइएका थिए (अजीत २०६२)। मार्टिन चौतारीमा २१ चैत २०६१ मा भएको 'नेपाली चलचित्रको विकासक्रम' विषयक छलफल कार्यक्रममा अनुसन्धाता अनुभव अजीतले *आमा* चलचित्रको निर्माण पनि पञ्चायती दर्शनान्तर्गतका यस्तै खाले 'नेपालीपन' को प्रचारप्रसार गर्ने उद्देश्यले गरिएको थियो भन्ने तर्क राखेका थिए।

नेपाली भाषीका लागि मात्रै कार्यक्रम थिए रेडियो नेपालमा । नेपाली भाषाको श्रीवृद्धिमा यसको उल्लेख्य योगदान रहेको कुरामा दुई मत छैन । तर अन्य भाषालाई रेडियो नेपालले गरेको उपेक्षाको पनि चर्चा गरेका छन् लेखकहरूले । रेडियो नेपालले २००८ सालदेखि सुरु गरेको हिन्दी र नेवार भाषाको समाचार र नेवार संस्कृतिबारेको *जीवन द्रव्य* कार्यक्रमलाई पञ्चायतकालमा बन्द गरियो । पञ्चायती कालमा एक भाषा, एक धर्म, एकै भेषभुषा जस्ता एकात्मक नीति लिइएको र यसले विभिन्न भाषा, जातजातिलाई चोट परेको थियो । सत्यमोहन जोशीले यसप्रति गुनासो पोखेका छन् । २०४७ सालपछि, नेवार भाषा लगायत विभिन्न भाषाले रेडियोमा स्थान पाउँदा हर्ष लागेको थियो उनलाई ।

थारूको बाक्लो बस्ती भएको बाँकेको विनौना गाउँमा हुर्केका शरद केसीलाई छिमेकी थारूहरूले आफ्नो भाषामा रेडियोका कार्यक्रम कहिल्यै सुन्न नपाएको मन परेको छैन । उनका अनुसार रेडियो नेपालको भाषाभाषीको गीतको कार्यक्रम *फूलवारी*मा त्यहाँका बासिन्दाको देसउरे थारू गीत कहिल्यै बजेन । कहिलेकाहीं *फूलवारी* कार्यक्रममा दाङतिरको थारू गीत बज्दा पनि उनका छिमेकी थारूहरूको भूइँमा खुट्टा हुन्थेन, खुशीले । रेडियोप्रति थारू समुदायको बेजोड लगावको बदलामा रेडियो नेपालले उनीहरूको भाषा, संस्कृति र परम्पराप्रति गरेको बेवास्ताले उनको मन कटक्कै काटेको छ । सर्लाहीका धीरेन्द्र प्रेमर्षिको मनमा पनि *फूलवारी* कार्यक्रमका मैथिली गीतले त्यस्तै हर्ष ल्याउँथ्यो । मोरङको रङ्गेली गाउँमा रेडियोले आफ्नो गाउँको नाम मात्र उच्चारण गरे पनि गाउँवासी हर्षित हुन्थे भनेर जितेन्द्र साहले लेखेका छन् । यसले रेडियो नेपालको प्रसारण काठमाडौँमुखी थियो भन्ने प्रस्टचाउँछ ।

पञ्चायतकालमा रेडियो नेपालमार्फत पहाडी राष्ट्रवादको प्रचार र भारतविरोधी जनमत तयार गर्ने प्रयास पनि भएको अनिल भट्टराईले आफ्नो लेखमा चर्चा गरेका छन् । *विदेशमा बस्ने नेपालीहरूका लागि कार्यक्रम* उनी खुब सुन्थे र भारत भनेको ठग, धूर्तहरूको देश हो भन्ने बुझेका थिए उक्त कार्यक्रममार्फत । उक्त कार्यक्रममा पहाडबाट कामको खोजीमा भारत जानेहरूलाई नै सम्बोधन गरेर आफ्नै भूभागमा काम गर्न आग्रह गरिएको हुन्थ्यो । तराइबाट काम गर्न जानेहरूप्रति भने यस्तो केही सन्देश उक्त कार्यक्रममा नभएको सन्दर्भ उनी अहिले सम्झन्छन् ।

धर्म, भाषा, पोशाक जस्ता विषयलाई राष्ट्रियतासँग जबर्जस्ती जोड्न रेडियोको उपयोग गरिएको विचार रघु मैनालीको छ । हिन्दू धर्म, नेपाली भाषा र दौरा सुरवाल तथा ढाका टोपीको एकाङ्गी प्रचार प्रसार रेडियोले गरेकोमा आफ्नो चित्त

नबुभेकोवारे अरू लेखकले पनि कुरा उठाएका छन् । पञ्चायतकालमा गडेको नेपालीपनको यो जरा प्रजातान्त्रिक कालले पनि उखेल्न नसकेको देखिन्छ । भुटानी शरणार्थीलाई भुटान सरकारले जोड्खा भाषा बोल्न अनिवार्य पारेको विषयको विपक्षमा बोल्ने रेडियो नेपालले नेपालमा भने नेपाली भाषा र दौरा-सुरवाल-ढाका टोपीको बकालत गर्नु विडम्बनापूर्ण यथार्थ हो भन्ने मैनालीको तर्क छ ।

रेडियो ज्ञानको भण्डार

रेडियो सुनाइ प्राथमिक रूपमा विश्व समाजसँगको सम्बन्धको स्थापना पनि हो । देश देशावरका खबरको मुख्य स्रोत नै रेडियोका समाचार हुन्थे । यातायातको असुविधाले पत्रपत्रिका सहज उपलब्ध थिएनन् । त्यसो त पत्रिका नै कम निस्कन्थे । साक्षरता दर र हरेक पटक किन्नुपर्ने बाध्यताले पनि पत्रिकालाई रेडियोले उछिनिसकेको थियो समाचारका लागि । टेलिभिजनको आगमन त कान्छो पुस्तादेखि मात्र भएको हो । तसर्थ सूचना र ज्ञानको महत्त्वपूर्ण माध्यम बनिरह्यो रेडियो, चालीसको दशकसम्म पनि । सूचनाको प्राथमिक स्रोत थियो रेडियो । पहिलो चरणमा रेडियो एक मात्र स्रोत थियो, मध्यम पुस्ताको अन्ततिर पत्रपत्रिका पनि देखा परे । कान्छो पुस्ताको सुरुआतकालतिर टिभीको दबदबा बढे पनि पछिल्लो कालखण्डमा एफएम रेडियोको आगमनले गर्दा रेडियोका दिन फर्किएका छन् । रेडियो समय कटाउने भाँडो मात्र बनेको छैन, जीवन पद्धति बनेको छ । एकैदिन एकैछिन रेडियो सुन्न नपाउँदा अफचारो लाग्ने व्यहोरा यहाँ परेका लेख पढेपछि थाहा हुन्छ । दुईतीन दिन सुन्न नपाए आफू लाटो भएको अनुभव हुन्छ मोदनाथ प्रश्रितलाई ।

रेडियो नेपालमार्फत औपचारिक रूपमै ज्ञानको प्रसार गर्ने उद्देश्यले विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन भए । तिनमा शैक्षिक क्षेत्रसँग सोभै सम्बन्धित कार्यक्रममा *छात्र कार्यक्रम, प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम, शैक्षिक कार्यक्रम, शिक्षकहरूका लागि कार्यक्रम, स्कूल प्रसारण कार्यक्रम, रेडियो शिक्षक तालिम कार्यक्रम* आदि मुख्य हुन् । त्यसबाहेक *विज्ञान प्रविधि* जस्ता अरू पनि थुप्रै शिक्षामूलक कार्यक्रम थिए रेडियो नेपालको प्रसारणमा (हुमगाईं २०६१) । आफूमा यीमध्ये केही कार्यक्रमको निकै नै प्रभाव परेको केही लेखकको स्वीकारोक्ति छ ।

रेडियोले औपचारिक ज्ञानभन्दा अनौपचारिक ज्ञान नै मनगो दिएको थियो । रेडियोले घरै बसीबसी देश विदेश चिनायो, शब्दभण्डार बढायो भन्ने कुरा अधिकांश लेखमा पाइन्छ । लेबनान, भियतनाम, एपोलो ११, लुना १७ आदि प्रसङ्गको परिचय रेडियोमार्फत पाएको केदार शर्माले उल्लेख गरेका छन् । त्यसै

गरी देशभित्रकै अन्य भूभागबारेको सामान्य जानकारी र विदेशका नाम, तिनका राजधानी, राजा वा राज्य प्रमुख इत्यादिको जानकारी दिन्थ्यो रेडियो नेपाल । स्कूलमा भइरहने वादविवाद, हाजिरीजवाफ जस्ता अतिरिक्त क्रियाकलापमा रेडियो सुन्दाको यस्तो ज्ञान निकै उपयोगी भएको स्वीकारोक्ति लेखकहरूले गरेका छन् । नेपाली भाषाको शब्द भण्डार वृद्धि गर्न रेडियो नेपालको अग्रणी भूमिका थियो नै, आफ्नो अङ्ग्रेजी सुधेको जस पनि रेडियोलाई दिन्छन् कमल दीक्षित र श्यामल ।

विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय घटना र दुर्घटनाबारे देशभर छिटो र एकैसाथ जानकारी गराउने प्रभावकारी माध्यम थियो रेडियो । भोजपुरका गुणराज लुइँटेल, पोखराका तीर्थ श्रेष्ठ, सर्लाहीका धीरेन्द्र प्रेमर्षि वा काठमाडौँका विप्लव प्रतीक र गोविन्द वर्तमानले राजा महेन्द्रको मृत्युको खबर लगभग एकैसाथ थाहा पाउन सके । उनको मृत्युपछि रेडियो तेह्र दिनसम्म शोक धुन र समाचार मात्रै बजाएकाले उनीहरूको स्मृतिमा ताजा पनि छ त्यो समय । रेडियो कार्यक्रम सुन्नमा हुरुकै हुने विप्लव प्रतीकलाई त्यो तेह्र दिनको समय कटाउन ज्यादै कठिन भएको बुझिन्छ । त्यसैगरी इन्दिरा गान्धी र उनका छोरा सञ्जय गान्धीको देहावसानको समाचार रेडियोका माध्यमले नै नेपालीहरूले थाहा पाए ।

समग्रमा भन्नुपर्दा सामान्य ज्ञानको भण्डारलाई रेडियो श्रवणले बढाएको थियो । विभिन्न पत्रकारहरू— भैरव रिसाल, भगीरथ योगी, भलक सुवेदी आदिले त आफू पत्रकार हुनुमा रेडियो सुनाइको थोरबहुत प्रभाव परेको विचार व्यक्त गरेका छन् । दीपा गौतमले रेडियोमार्फत आफू र आफ्ना दिदी दाजुहरू बर्हिमुखी र नीडर हुन सकेको स्वीकारेको पाइन्छ ।

त्यसो त समाचारका लागि रेडियो नेपाललाई कम विश्वास गरेको प्रसङ्ग ठाउँ ठाउँमा आएको छ । खासगरी सरकारी पक्षको मात्र दृष्टिकोण दिने हुनाले यसको समाचारमा भर नपरेका हुन् मानिसहरू । यसबारे रेडियो र राजनीति खण्डमा चर्चा भैसकेको छ । विवादास्पद र सरकारसम्बन्धी समाचारका लागि अन्य स्टेसनको खोजी हुने गर्थ्यो । साथै उनीहरूले बीबीसीलाई बढी नै विश्वास गरेको भेटिन्छ ।

रेडियो नेपाललाई नजिकबाट नियालेका केही व्यक्तिहरूले यसका केही विसङ्गितलाई पनि उधिनेका छन् । एकताका शरद केसी बीबीसी र रेडियो नेपाल दुवैका संवाददाता थिए । उनले यी फरक प्रकृतिका दुई संस्थसँग काम गर्दाको फरक अनुभव उजागर गरेका छन् । तमोर नदीमा बाढी आएको एक डेढ दिनपछाडि मात्र रेडियोको समाचारमा बाढीको सम्भावना भएकाले सावधान

रहन आवश्यक रहेको आशयको समाचार प्रसारण गरेको हास्यास्पद घटना रघु मैनालीले चर्चा गरेका छन् ।

रेडियोले श्रोताको सोचाइको धरातल फराकिलो पार्न सघाएको कुरामा दुई मत छैन । रेडियोमा कल्पना गर्नलाई प्रशस्त सम्भावना हुँदो रहेछ । आवाजमात्र आउने हुँदा कल्पनाको क्षितिज उध्रँदो रहेछ । रेडियोले आवाजमार्फत दिने जानकारीअनुरूप श्रोता आफैले दृश्यको कल्पना गर्नुपर्छ, जुन कुरा टिभी जस्ता दृश्यप्रधान माध्यममा लागू हुँदैन (क्रिसेल सन् २०००: ६-१०) । हरेक बालकमा सोचन सक्ने क्षमता त हुन्छ, नै । यसलाई मलजल गर्ने र हुर्काउने/बढाउने काममा रेडियोले अति नै प्रेरक भूमिका खेल्छ । अमेरिकी सन्दर्भमा प्रहसन, खेलकूद, समाचार, नाटक जस्ता विभिन्न कार्यक्रममार्फत एउटा काल्पनिक संसारको निर्माणमा रेडियोले सघाइरहेको डगलसले चर्चा गरेका छन् (डगलस सन् १९९९: ३५५) । उनका अनुसार यसरी रेडियोले श्रोतालाई सक्रिय पनि बनाइरहेको हुन्छ । नेपाली सन्दर्भमा लेखिएका यी लेखमा आएका प्रसङ्गबाट पनि के थाहा हुन्छ भने रेडियो सूचनाको खानी त थियो नै, कल्पनाको संसारको रचना गर्न मनगो आधारभूमि पनि बनेको थियो । “भलल बिजुली बलेको, कसैले मोटरको हर्न बजाएको या हुईकाएर मोटरसाइकल ल्याएको, कसैले टेलिफोनमा कुरा गरेको आदि कुराहरूलाई रेडियो नाटकमार्फत कल्पनामा उतारेकी थिएँ । नत्र त त्यो विकट ठाउँमा यी कुराहरूको कल्पना गर्नलाई पनि कुनै आधार थिएनन् ।” यो बबिता बस्नेतको संस्मरण हो । यसप्रकार खोटाङमा हुर्केकी बस्नेतलाई रेडियोले कल्पनाशील बन्न सघाएको थियो । भलक सुवेदीले पनि आफूलाई रेडियोले दन्त्य कथा र उपन्यासले भैं रङ्गिन दुनियाँमा पुऱ्याउने काम गरेको अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

सूचनाका दीर्घकालीन असर त पछि विस्तारै देखिँदै जान्छन् । तर यसले व्यक्तिका मानवीय भावनामा तत्काल प्रतिक्रिया जन्माउन सक्छ, भन्ने एकदुई रोचक उदाहरण छन् । रमेश विकलले २००७ सालमा विराटनगरको प्रसारणमा मुक्ति सेनाको सफलताको खबर सुनेको र आफू पनि उत्तेजित हुँदै रमाएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । कैलाश राईका बुवाले २०५१ सालमा रेडियोमा निर्वाचनबारेको समाचार सुन्दा आफू लागेको पार्टीको पराजयपछि रेडियो भुईँमा बजारेछन् र रेडियो फुटेछ । इन्दिरा गान्धीको हत्याको खबरले नेपाली ग्रामीण बाला बबिता बस्नेतको आँखामा आउने आँसुले रेडियोले विश्वलाई खुम्च्याएको भन्ने आधार दिन्छ । इन्दिरा गान्धीसँग न नाता साइनो छ, न उनले इन्दिरा गान्धीलाई कहिल्यै देखेकी छन् । तर पनि कति धेरै आत्मीयता थियो त गान्धीप्रति उनको ।

रेडियोको समाचारमा नै उनले गान्धीलाई भेटिन् र चिनिन् । त्यसैले गान्धीको मृत्युले उनलाई बिभायो ।

समाचारबाहेक अरू कार्यक्रमले पनि ज्ञानको भण्डार बढाउन सहयोग गरेको पाइन्छ । रेडियो नेपालबाट प्रसारित *बाल कार्यक्रम र साहित्य संसार*लाई त साहित्यिक ज्ञानको भकारी नै भने पनि हुन्छ । यी कार्यक्रमका सामग्री सुन्ने विशेष उत्साह र ती कार्यक्रमको प्रतिक्षाको व्यग्र तिसनाको बखान लेखकहरूले मनगगे गरेका छन् । उनीहरूमध्ये केहीले त प्रत्यक्ष (स्टुडियोमा गएर) वा अप्रत्यक्ष (पत्रमार्फत) रूपमा यी कार्यक्रममा भाग नै लिएको जनाएका छन् । त्यसबाहेक *गीत कथा, विदेशमा बस्ने नेपालीहरूका लागि कार्यक्रम, महिला कार्यक्रम, सुनगाभा कार्यक्रम* लगायत अरू विभिन्न कार्यक्रमले समेत साहित्यिक सामग्री समेट्ने गर्थे । केही लेखकले ती कार्यक्रममा पनि आफ्ना साहित्यिक रचना पठाउने र अरूको सुन्ने गरेको पाइन्छ ।

रेडियोले समयको ज्ञान दिने घडीको काम गरेको पनि पाइन्छ । बेलायती परिवेशमा रेडियो र समयको प्रसङ्गलाई मुर (सन् २०००ए: ८६) ले चर्चा गरेका छन् । बेलायतमा रेडियो आउनु धेरै अघिदेखि नै घडीको प्रचलन थियो । तर राष्ट्रिय मानक समयलाई स्थानीयकरण रेडियोले नै गर्‍यो भन्ने उनको निष्कर्ष छ । यसले नै लाखौंलाख घरका बैठक कोठाका र व्यक्तिका नाडीमा बाँधिएका घडीमा एउटै समय बनाइदियो । किनभने रेडियोको पहुँच ठूलो थियो र यसको समयलाई सबैले आधार बनाउँथे । नत्र त्यसअघि घडीपिच्छे समयमा दुईचार मिनेट तल माथि हुनु सामान्य थियो र कुन चाहिँ सही भन्ने आधार कुनै थिएन । यस पुस्तकका लेखमा पनि रेडियोबाट प्रसारित कार्यक्रमबाटै आफूसँग घडी नहुने मानिसहरू समयको जानकारी पाउन सक्थे भन्ने थाहा हुन्छ । घडी हुनेहरू पनि यसको समयसँग आफ्नो घडीको समय मिलाउँथे । यसप्रकार रेडियो मानक समयको स्रोत बनेको थियो भन्ने विषयलाई नेपाली सन्दर्भमा लेखिएका यी लेखमा उठाइएको छ ।

गीत सङ्गीतमा रेडियो

रेडियो संस्मरण लेखेका अधिकांश श्रोताको प्रथम आकर्षण गीत सङ्गीत नै भएको पाइयो । त्यसपछि मात्र समाचार र अरू कार्यक्रमप्रति मानिसहरूको रुचि गएको पाइयो । वयस्कहरूको समाचार सुन्न खोज्ने चाहाना र आफ्नो गीत सङ्गीतप्रतिको चाहना जुधेको र आफूले सम्झौता गर्नु परेको अवस्था सम्झनेहरू धेरै नै छन् ।

रेडियो नेपालका प्रसारण बाहेक अल इण्डिया रेडियो, आकासवाणी खर्साड, रेडियो सिलोन आदि विभिन्न स्टेसनबाट हिन्दी चलचित्रका गीत सुन्दै भरपूर मनोरञ्जन लिने श्रोताको विगतमा कमी थिएन भन्न सकिन्छ । हिन्दी चलचित्रका गीतको फर्माइस गर्न मिल्ने कार्यक्रम *बिनाका गीतमाला* र यसका सञ्चालक अमिन सयानीलाई सम्भनामा विशिष्ट स्थान दिएका नेपालीहरू थुप्रै थिए होलान् भनी अनुमान गर्न प्रशस्त खुराक दिएका छन् यहाँ समावेश संस्मरणहरूले ।

चालीसको दशकसम्म पनि हिन्दी गीतको प्रभाव र दबदबा बेसी नै थियो । रेडियो नेपालले पनि हिन्दी गीत प्रशस्तै बजाउने गर्थ्यो । त्यसैकारणले रेडियो नेपालको प्रसारण सीमावर्ती भारतीय भूमिमा समेत सुन्ने गरेको पाइन्छ । चालीसको दशकको आरम्भताका नेपालगञ्जबासीलाई काठमाडौँ चिनाउने माध्यम रेडियो नेपाल थियो भन्ने राजेन्द्र ज्ञवालीको अनुभव छ । भारतीय प्रभाव अत्यधिक रहेको नेपालगञ्जमा हुर्केका ज्ञवालीले सुन्ने स्टेसनमा रेडियो नेपाल पनि पर्थ्यो । तर त्यसमा पनि उनले सुन्ने हिन्दी गीतको कार्यक्रम मात्रै थियो । आफूहरू हिन्दी फिल्म धेरै हेर्ने गरेको र त्यसको प्रभावले गर्दा हिन्दी गीतप्रति धेरै मोह भएको ज्ञवालीको धारणा छ । वसन्त थापाले पनि आफू सानो छँदा हिन्दी फिल्म ज्यादै हेर्ने गरेकोबारे वयान गरेका छन् । फिल्म हेरेपछि राम्रो गीतको धुन मुखमै भुण्डिन्थ्यो र त्यो गीत रेडियोबाट कहिले बज्जा र सुन्न पाइएला भन्दै प्रतिक्षा गरिन्थ्यो भनेर थापाले लेखेका छन् । नेपाली फिल्म र रेडियोको गीतको सम्बन्ध भने यी लेखहरूमा देखिँदैन । यद्यपि पछिल्लो कालमा हिन्दी गीतको दबदबा बिस्तारै घटेको र नेपाली गीत सङ्गीतको स्थान बढेको छ ।

नेपाली गीत सङ्गीतले उन्नतिको पाइलो बढाएको भने रेडियो नेपालको स्थापनादेखि नै हो । त्यस्तै, रत्न रेकर्डिङ संस्थानको स्थापनाले पनि यसतर्फ सकारात्मक गति बढ्न पुग्यो । रेडियो नेपालले लोकगीतको संवर्द्धनमा ठूलो भूमिका खेलेको भन्न सकिन्छ । तिनको प्रसारणमा पनि यसको हात महत्त्वपूर्ण नै छ । रेडियो नेपालको प्रसारणले गर्दा नै पूर्वका नेपालीले पश्चिमे गीत र पश्चिमकाले पूर्वेली गीत सुन्ने अवस्था बन्यो । सत्यमोहन जोशीका अनुसार रेडियोले गाउँ घरका भाका टिपेर लोक गीतका रूपमा बजाउने गर्थ्यो । उनी पनि गाउँलेका गीत जस्ताको तस्तै टिपेर रेडियोमा गाउने गर्थे । तर अहिले योभन्दा उल्टो स्थिति देखिए पनि अनौठो मान्नु पर्दैन । धेरै अवस्थामा पहिला रेडियो या अन्य मिडियामा लोक गीत भनेर गाइन्छ अनि बल्ल गाउँ घरमा त्यसले प्रवेश पाउँछ ।

नेपाली गीत सङ्गीत रेडियो नेपालको स्थापनापछि पाइलो टेक्दै र रत्न रेकर्डिङको स्थापनापछि जुमुराउँदै थियो । हाम्रा लेखकहरूलाई रेडियो नेपालबाट

बज्जे नेपाली गीतहरूले अति नै मोहित पारेको पाइन्छ। वसन्त थापा, विप्लव प्रतीक, प्रमोद प्रधानदेखि लिएर शम्भुप्रसाद हुमागाई, धीरेन्द्र प्रेमर्षि, बीना शर्मा, देवराज हुमागाई, देवान राई आदिलाई त गीतले हुरुक्कै पारेको रहेछ। रेडियो सुन्ने र रेडियो सँगसँगै गाउने गर्थे केही मानिसहरू। रेडियोबाट प्रसारित गीतलाई आफ्नो कापीमा टिपेर गीतको ठूलो सङ्ग्रह तयार गरेका थिए उनीहरूले। फुर्सदमा साथीहरूको जमातमा कापी हेर्दै गीत गाउँथे र रमाइलो गर्थे उनीहरू। धीरेन्द्र प्रेमर्षि अद्यापि गायन क्षेत्रमा क्रियाशील छन्। आफू सङ्गीत क्षेत्रमा लाग्नुमा रेडियोको हात रहेको उनको स्वीकारोक्ति छ।

गीत सङ्गीत राम्रो लाग्ने कुरा त छँदैछ। तर केही श्रोताले गीत सङ्गीतमा भएका विसङ्गति केलाउनसमेत भ्याएका छन्। उनीहरूका अनुसार गीतहरूमा महिला र अन्य केही जातिलाई होच्याउने प्रसङ्ग प्रशस्तै रहेका छन्। 'लै बरीलै लै बरीलै गाउँका ठिठी सबैलाई', 'राम्रा राम्रा तरुनीको पोइ मरेको जाती' जस्ता गीतलाई राम्रो कसैले पनि मानेका छैनन्। धीरेन्द्र प्रेमर्षिले त विभिन्न भाषाभाषीका नाउँमा रेडियो नेपालले अश्लील गीत बजाउने गरेको तथ्य प्रकाशमा ल्याएका छन्।

आत्मीय साथी: रेडियो

ताची (सन् १९९८) का अनुसार रेडियोले आफैसँग र अरूहरूसँग सम्बन्ध स्थापना गर्न भूमिका खेलेको हुन्छ। नेपाली परिवेशमा लेखिएका यी संस्मरणले पनि ताचीको तर्कलाई पुष्टि गर्छन्। मनोरञ्जनको स्रोत, साथ दिने मित्र (खासगरी एकै भएको समयमा) थियो रेडियो। मनोगत शान्ति र सुविस्ताका लागि पनि मानिस रेडियो सुन्छ भन्ने जानकारी दिने लेखहरू पनि यहाँ छन्। रेडियोले पारिवारिक बन्धन कस्न पनि सघाएको देखिन्छ। फुर्सदमा सँगसँगै रेडियो अगाडि भुम्मिएर बस्दाखेरि यसले पारिवारिक सदभाव बढाउँथ्यो। तर पनि धेरैपछिसम्म यसलाई विलासी साधन मात्र मानिन्थ्यो, आवश्यक मानिँदैनथ्यो।

रेडियोले मानिसको दिनचर्यामा नै परिवर्तन ल्याइदिन्थ्यो। शनिवार रेडियो नेपालमा अरू दिनभन्दा फरक कार्यक्रम आउँथे। खासगरी त्यस दिन प्रसारण हुने नाटकको आकर्षण गहन थियो। विनय कसजूका अनुसार शनिवार शिक्षक, विद्यार्थी, कर्मचारी र अन्यको पनि रिडी खोलामा नुहाइधुवाइ गर्ने काम हुन्थ्यो र प्रायःजसो मानिसहरू नाटक आउने समयमा फर्किसक्ने वा नाटकपछि मात्र जाने गर्थे। कोहीकोही त रेडियो बोकेरै खोलामा जान्थे। रेडियोमा नाटक आउने दिनमा आफूहरूको चुरीफुरी नै बेग्लै हुन्थ्यो भन्ने कुरा दीपा गौतमले व्यक्त

गरेकी छन् । खाना खानेबित्तिकै दिदीका साथीहरू आफ्नो घरमा आइपुग्थे र गत हप्ताको नाटकको चर्चा गर्दै त्यस दिनको नाटकको प्रतिक्षा गरिन्थ्यो भन्ने पनि उनको संस्मरणमा परेको छ । अन्य लेखकहरूको संस्मरणबाट पनि नाटकको आकर्षण औधी नै थियो भन्ने जानकारी पाइन्छ । रेडियोमा *रसरङ्ग* आउने दिनमा अरू दिनभन्दा छिट्टै खाना तयार पार्ने गरेको शशिकला मानन्धरको संस्मरणमा उल्लेख छ ।

रेडियो भिरेर यत्रतत्र हिँड्ने प्रसङ्ग मध्यम पुस्तामा र कान्छो पुस्ताको उत्तरार्धमा अधिक थियो भन्नेबारे अगाडि चर्चा भइसक्यो । यसरी भिरेर हिँड्ने सन्दर्भमा प्रायः पुरुष नै थिए । बबिता बस्नेतले रेडियो लिएर वरपर हिँड्दा “छोरी मान्छे, भएर पनि रेडियो लिएर हिँड्ने हो ?” भनी आफ्ना माइलाबाले आफूलाई गाली गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरेकी छन् । हुन त काम गर्दा गर्दै सुन्न मिल्ने माध्यम हो रेडियो । एकदुई ठाउँमा मेलापात जाँदा या मकै स्याउँदा रेडियो सुनेको प्रसङ्ग आएको पनि छ । अधिकांश सन्दर्भमा पुरुषहरूले मात्रै रेडियो सुनेको कुराको चर्चा छ । महिलाहरूले कामको बेफुर्सदीले गर्दा सुन्न नपाएको कुरा पनि एकदुई ठाउँमा उठेको छ । महिला आफैले लेखेका लेखमा उनीहरू काम गर्दै या काम सकेर रेडियो सुन्ने गरेको प्रसङ्ग पनि पाइन्छ ।

जनमत सङ्ग्रहको बेलामा प्रचारमा हिँड्दा र भूमिगत भएर गाउँ डुल्दा श्यामलको साथी बनेको थियो रेडियो । २०४२ सालको सत्याग्रहका क्रममा चार महिना बन्दी बनाइनुभएका भगीरथ योगीको पनि रेडियो नै साथी थियो । केही अवस्थामा रेडियो साथी मात्र नभई सामाजिक सौहार्दको स्रोत पनि बन्छ । सामूहिक श्रवणले परिवारलाई अथवा साथीहरूलाई एकै ठाउँमा भेला गराउँछ । यसले सामाजिक सम्बन्धलाई हुर्काउने काम (सोसल लुब्रिकेटिङ फड्सन) पनि गरिरहेको हुन्छ । किनभने रेडियोले आपसमा कुरा गर्ने विषय दिन्छ (मेन्डलसन सन् १९६४: २४५) । रेडियोबाट कार्यक्रम सुनेकाहरूबीच कुराकानी गर्ने र विचारको आदान प्रदान गर्ने यस्तो प्रसङ्ग यहाँ परेका लेखमा पनि भेटिन्छ । अहिले नेपालकै सन्दर्भमा कुरा गर्ने हो भने पनि अनगिन्ती श्रोता क्लवहरू खुलेका छन् । कार्यक्रम विशेषका यी क्लव अन्तर्गत सामूहिक रूपमा कार्यक्रम श्रवण गर्ने, आपसमा छलफल गर्नेदेखि लिएर अन्य सामाजिक क्रियाकलाप भइरहेको हामी पाउँछौं (रामचन्द्र अधिकारी २०६१, पौडेल २०५९) ।

जेठो र मध्यम पुस्ताका मानिसका लागि त्यस बेला रेडियो झण्डै निर्विकल्प जस्तै थियो । तर अहिले विकल्प उपलब्ध हुँदा पनि मानिसहरूमा रेडियोप्रतिको रुचि घटेको छैन । सञ्चार प्रविधिमा व्यापक परिवर्तन भइरहेको आधुनिक

समयमा पनि रेडियोप्रतिको मोह तीव्र नै देखिनु चाख लागदो कुरा हो । उदाहरणका लागि, गीत सुन्नका लागि आफूले छानीछानी सुन्न मिल्ने क्यासेट र सिडी हुँदाहुँदै पनि रेडियोमा आफूले चिन्दै नचिनेको मान्छेले छानेको गीत सुन्न रुचाउँछन् मानिसहरू । स्टेफन बर्नार्ड (सन् २०००: १०५) का अनुसार श्रोतालाई बाह्य संसारसँग सम्बन्ध गाँसिइरहोस् भन्ने चाहना हुन्छ । उनीहरूले रेडियोलाई बाहिरी संसारसँग जोड्ने औजार मान्छन् र रेडियो सुन्न छोड्दैनन् ।

हुन त रेडियोलाई एकतर्फी माध्यम मानिन्छ । तर केही लेखकहरूले त रेडियोका कार्यक्रममा आफूले पत्रमार्फत जिज्ञासा वा आफ्नो रचना (कविता, कथा, गीतिकथा, मुक्तक आदि) पठाउने गरेका थिए । आफूले पठाएको रचना पुरस्कृत भएको, तर यसबापत पाइने भनिएको पुरस्कार चाहिँ नपाइएको प्रसङ्ग केहीले उल्लेख गरेका छन् । यसप्रकार दोहोरो संवादको अभ्यास पनि रेडियो प्रसारणमा गरिएको पाइन्छ । जेठो पुस्ताका मानिसहरूमा यस्तो चलन नदेखिए पनि त्यसपछिका पुस्तामा यस्तो सक्रियताले गति लिएको छ । अझ एफएम रेडियो आएपछि, त श्रोता सहभागिता स्वातन्त्र्य बढेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

व्यक्तिको परिधान, खानपान, बोलीचाली दृष्टिकोण इत्यादिमा मिडियाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ र यी सजिलै देखिने प्रभावहरू हुन् । यसको बृहत्तर असरका कारणले गर्दा व्यक्तिलाई, संस्थालाई र समाज एवं संस्कृतिलाई पनि एक खालको अप्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ, मिडियाले । रेडियो मिडियामध्येको भन् सशक्त माध्यम हो । श्रोताहरूको दैनिक जीवनमा यसको प्रभाव सापेक्ष रूपमा जटिल र दूरगामी हुन्छ ।

अचेल मानिसहरू सक्रिय श्रोता बन्ने क्रममा छन् । रेडियोका कार्यक्रममा चिन्ती पठाएर र दोहोरो संवादको सम्भावना उजागर गर्ने प्रयास हुँदैछ भने रेडियोका सामग्रीलाई आलोचनात्मक दृष्टिले हेर्ने सक्रिय श्रोताको अभ्यास पनि विस्तारै बढ्दो क्रममा छ । प्रयोग र सन्तुष्टि सिद्धान्तमा व्याख्या गरिएभैं नेपालीहरू पनि रेडियोले जे दिन्छ, त्यही लिन नभई आ-आफ्नो रुचि र परिवेशअनुसार मिडियालाई उपभोग गर्छन् । भन् एकै मिडियाको एउटै कार्यक्रमको प्रभाव फरकफरक भएको अवस्था पनि नेपाली परिवेशमा रहेको पाइयो । विभिन्न व्यक्तिले आ-आफ्ना हिसाबले रेडियोका अन्तर्वस्तुलाई अर्थ्याउने गरेको तथ्य पनि यो सङ्ग्रहमा फेला पर्छ । यसले ग्रहण विश्लेषण सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्छ । यस सङ्ग्रहले मानिसहरू रेडियोका कुन कार्यक्रम सुन्छन् भन्ने बाहेक सुनेर के ग्रहण

गर्छन् भन्ने पनि प्रस्टचाएको छ । उनीहरू कुन परिवेशमा रेडियो सुन्छन् भन्नेबारे पनि यथेष्ट जानकारी यहाँ भेट्न सकिन्छ ।

विगतमा गरिएका श्रोता सर्वेक्षणले निकालेका तथ्यहरू जस्तै: रेडियो सामूहिक रूपमा सुन्ने प्रचलन, पुरुष घरमूलीको रेडियोमाथिको नियन्त्रण, बिहान र बेलुकामा धेरै सुन्ने समय आदि यस सँगालोले पनि व्यक्त गरेको छ । सर्वेक्षणमा भन्दा अझ गहन रूपमा एक श्रोताको रूपमा लेखकहरूले स्वतन्त्र हिसाबले आफ्नो श्रवण प्रक्रियालाई उजागर गरेका छन् यी संस्मरणहरूमा । अर्को कुरा, उस बेलाको श्रवण प्रक्रियालाई बुझ्नलाई अहिले सर्वेक्षण गर्न भन्नु कठिन हुन सक्छ । किनभने एकातिर प्रश्नावलीमा खोजिएको कुरा मानिसहरूले बिसिसकेका हुन सक्छन् भने मानिसहरूलाई राम्ररी याद भएको रेडियोसम्बन्धी प्रसङ्गलाई प्रश्नावलीमा महत्त्व नदिइएको वा कम महत्त्व दिइएको हुन सक्छ । तसर्थ पनि रेडियो श्रवणको अनुभव यस्तो संस्मरणमा बढी समेटिन सक्छ ।

श्रोता अध्ययनको बहुप्रचलित सर्वेक्षण पद्धतिमा अध्ययन गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको दृष्टिकोणमा अनुसन्धान पूर्णतः निर्भर हुन्छ । यसले श्रोताको दृष्टिकोणलाई राम्ररी सम्बोधन नगर्न पनि सक्छ । तसर्थ विभिन्न सामाजिक परिवेशको रेडियो श्रवण अभ्यासलाई बुझ्न यो सङ्ग्रह सहयोगी हुनेछ । विभिन्न व्यक्तिहरूको श्रवण अनुभवको यो सँगालोले एकै साथ विविध पाटो उघारेको छ । यहाँ परेका लेखले नेपाली समाजका राजनीतिक, सामाजिक, साङ्गीतिक जगतका केही पक्षहरू उजागर गरेका छन् ।

राणाकालमा सहज वातावरण थिएन । प्रजातन्त्र आएपछि अर्थात् रेडियो नेपालको स्थापनापछि मात्रै नेपालमा रेडियो श्रवण भङ्गिन पायो । तर पञ्चायत कालमा रेडियोलाई व्यवस्थाको पक्षमा पूर्ण उपयोग गरिएको थियो । नेपालीपनको प्रचार गर्ने भाँडो पनि बन्यो रेडियो । पञ्चायती राष्ट्रवादको प्रचारप्रसारमा गरिएको रेडियोको यस्तो उपयोगलाई जागरुक श्रोताले उति बेलै बुझेका थिए र रेडियो नेपालको विकल्पका रूपमा बीबीसी, अल इण्डिया रेडियो वा अन्य स्टेसनलाई रोज्ये । रेडियो नेपालले नेपाली सङ्गीतको प्रवर्द्धनमा निश्चय पनि प्रशंसनीय काम गरेको छ । यद्यपि यसले प्रसारण गर्ने गीतहरूमा विभिन्न समुदायलाई होच्याउने प्रसङ्ग रहेको भन्ने जस्ता आरोप यसै पुस्तकभित्र देख्न पाइन्छ ।

यस सङ्ग्रहका संस्मरणमा पनि केही कमी कमजोरी हुन सक्लान्, कतिपय ठाउँमा अतिरञ्जना होला, कुनै अवस्थामा पुरानो कुरा सम्झन नसकेकाले तथ्य तलमाथि परेका पनि हुन सक्छन् । तसर्थ श्रोताबारे अनुसन्धान गर्न यो मात्रै

उपयुक्त विधि हो भन्ने अवस्था नभएकोले सर्वेक्षण साथसाथै यस्ता खाले गुणात्मक विश्लेषण पनि प्रयोगमा ल्याइनु श्रेयस्कर हुन्छ । यो पुस्तकले नेपाली समाजमा रेडियोबारे थप अनुसन्धान गर्नका लागि पर्याप्त धरातल बनाएको अनुभव हामीले गरेका छौं र भविष्यमा अरू इतिहासकार, अध्येताबाट त्यस्तो कार्य हुनेछ भन्ने अपेक्षा राखेका छौं ।^६

^६ यो परिचयको प्रारम्भिक मस्यौदा पढेर मलाई महत्त्वपूर्ण सुझाव दिनुहुने प्रत्यूष वन्त, देवराज हुमागाई, भास्कर गौतम, अनुभव अजित र सेरा तामाङलाई हार्दिक धन्यवाद छ ।